श्री भगवद् गीता

७४५ श्लोकात्मिका

(भोजपत्रीयहस्तलिखितपुस्तकमनुसृत्य मुद्रिता)

संशोधकः

राजवैद्य जीवराम कालिदास शास्त्री

प्रकाशनस्थानम्

रसशाला औषधाश्रम, गोंडल, काठीआवाड.

प्रथमावृत्तिः

विक्रम संवत् १९९८ कार्तिकः — इस्वी सन १९४१ अकटोबर

रसशाला औषधाश्रम

गोंडल—काठियावाड

अस्याः संस्थाया आश्रयप्रदातारो

हिझ हाईनेस महाराजाश्री

सर भगवतसिंहजी बाहादुर गोंडल नरेशाः

G. C S. I., M. B. C. M; M D; M. R. C. P. E; F. R. C P. E; D. C. L; L. L. D; etc.

विद्वद्भ्य एभ्योऽयं ग्रन्थः सादरं समर्प्यते

समर्पकः—राजवैद्य जीवराम कालिदास शास्त्री.

Shri Bhagavad gita

(745 Shlokas, Bhojpatra Ms.)

Edited by

Rajvaidya Jivaram Kalidas Shastri

Published by

The Rasashala Aushadhashram

Gondal, Kathiawad, India

First Editions

Vikram 1998 Kartik

A. D. 1941 october

Rasashala P. Press Gondal

SHREE BHAGVAD GITA

Preface

Abbreviated name

Many works bear the name of Gita. There are Shiva Gita, Devi Gita, Ganesh Gita etc., but the one pre-eminently known to the world by this title is the Bhagvad Gita. The abbreviated word Gita is used for this work in many of the scriptures where quotations from it have been cited and also in the book of the historian Al Beruni who lived about a thousand years ago. Even Veda Vyas himself, the writer of the work, who has rendered into verse form the dialogue between Shree Krishna and Arjun, speaks of Bhagvad Gita as Gita only. In quoting 745 as the number of verses in Gita he uses the words, गीतायां मानमुच्यते. Thus the title "Gita" brings before our mind no other work but the Bhagvad Gita embodied in the Bhishma Parvan of the great epic Mahabharat. The historical teaching by Shree Krishna to Arjun in the Gita forms

the essence of all Shastras and is found acceptable by people of the whole world.

Ennobling teaching

People in India, nay, in the whole world, to whatever faith, sect, creed or race they may belong, regard the Gita with profound veneration. The ennobling teaching of the Gita helps them to sooth their troubled souls. Crores of people, speaking 1400 diverse languages, strive to day to probe the depths of this immortal work of Sage Vyas.

The word Gita conjures up the entire history of Mahabharat. An army of 18 *Akshauhinis*, comprising millions of men, elephants, horses and chariots, is marching towards a dire catastrophe. The idea of slaying hundreds of kinsmen overpowers Arjun with compassion and grief. At this juncture, Shri Krishna imparts to him the teaching of the Gita. Its wonderful effect can well be judged by Arjun's own words: " My delusion is dispelled. I will abide by your teaching ". Thereafter the battle of Mahabharat was fought and the mighty

army perished. This historical episode of the Aryans, 5000 years old, is for ever kept before our minds by the Gita.

Commentaries

The Bhashya on the Gita of Shree Shankaracharya, who lived 2500 years ago, shows that there had been many commentaries and glosses on the Gita before his time, but they have not so far seen the light of day. From Shree Shankaracharya down to present times, learned Acharyas and scholars have also written commentaries and glosses on the Gita of 700 verses obtained by Shree Shankaracharya. All of them, with the exception of few have started with the assumption that the ultimate object of the teaching of the Gita is salvation or spiritual emancipation. Acharyas of various sects have generally made use of the Gita to support the principles of their creeds. Through their writings on the Gita, they have tried to show that their own sectarian principles–Advait, Shuddhadvait, Dvaitadvait, whatever they be, will contribute to attain absolution.

Savants from Europe and America study the Gita even at this day from diverse points of view. As they have no leanings towards any particular sect or creed, their endeavours to probe the philosophy of the Gita have been fruitful and satisfactory. Still it is doubtful whether anybody has till now been or will ever be able to sound the profound depths of this wonderful composition of Sage Vyas.

Arjun's delusion removed

Students of Ancient Indian History and Mahabharat know well that Shri Krishna and five Pandavas had studied all the Vedas, Upvedas, Dhanurveda (Archery), Smrities, the law books, systems of philosophy, Sutras, Grammar etc. from their preceptors. The instructor of the Gita, who taught philosophy and the duties of Kshatriyas at the front and on the eve of the great Mahabharat war, as well as his pupil Arjun were both men of learning, well conversant with all the sciences of the day. But the veil of illusion overpowers every human being, nay, even the gods. In

accordance with this universal phenomenon, Arjun is horrified at the dread of killing his own kinsmen. He finds before him standing on the battlefield his elders, preceptors, cousins, relatives, friends and others whom he reveres and with whom he has stayed and enjoyed for long. The idea that he would have to kill them with his Gandiva bow to obtain earthly kingdom completely unnerves him. Arjun was, to be sure, a hero gifted with profound learning and wonderful prowess but he had not yet risen above the worldly feelings innate in mankind. Hence his mental vision was naturally obscured by ties of affection for them. His understanding and judgment were clouded. He forgot, for a moment, the duty of a Kshatriya. Shree Krishna's teaching, how-ever, composed his mind and he was convinced of the duty which he was persuaded to per-form.

Shree Krishna's teaching embodies in brief what has been already set forth in the Vedas Brahmanas, Aranyakas, Upanishads, Smrities, and various systems of philosophy including

the Sutras of Jaimini and Vyas. A stream or a canal can well be diverted from the great perennial current of Mother Ganges. In the same way, the world is having to day the benefits of the small stream of the Gita diverted from the unfathomable water-course of the scriptures. All this we owe to the superhuman powers of the penance of Veda Vyas.

Shree Krishna's Yogic powers

If at the critical moment of war, Arjun had turned away from the battlefield, both he and Shree Krishna would have been censured and ridiculed by the world. The fate of the Pandavas would have been sealed. Here was a dilemma of no small gravity, to solve which Shree Krishna's help was sought. As the emissary of Pandavas he first persuaded Dhritarashtra and Duryodhan to part with half the kingdom but the mission failed. To say the truth, Shree Krishna did not desire compromise. He was distressed at heart to hear Draupadi's words who was ill treated in the presence of a great assemblage. The terrible vow, taken by Bhima as a conse-

quence, was to be fulfilled. He wanted a war which would involve the destruction not only of the arrogant sons of Dhritarashtra but also of various other monarchs who were puffed up with pride and of whom Shree Krishna himself had some dread. The war thus being certain, mighty armies arrayed themselves on the battlefield of Kurukshetra. Shree Krishna, as was promised by him, acted as Arjun's charioteer in this war. He took Arjun's chariot to the field. There, on seeing his preceptors and elders against him, Arjun was broken down with grief. Shree Krishna had then to perform the difficult task of persuading the unwilling hero anyhow to discharge the duties of a Kshatriya. The occasion demanded the exercise of highest intellectual and yogic powers on the part of Shree Krishna as well as of the thorough knowledge he had imbibed of Shastras. He had to dispel the delusion of Arjun by setting at rest his conscientious objections. Shree Krishna therefore imparted the knowledge, which is associated with the name of the Gita, with all the force of learning and yogic faculties at his

command. His mission was then accomplished.

Knowledge imparted in Gita forgotten

After the war, both Shree Krishna and Arjun forgot this wonderful knowledge. The Ashwamedha sacrifice was performed and when Shree Krishna was preparing to start for Dwarka, Arjun, seated in the council chamber, asked him, " O Shree Krishna, I request to hear again from you the knowledge of the Gita which you had imparted to me on the eve of the great war. Due to heat and turmoil of war I have forgotten it. " Shree Krishna replied, " I too have forgotten the knowledge and the duty I taught you at that time. I am greatly pained to realise that it is not possible for me to recollect it now. I am unable to repeat it. It has gone away from my mind. It distresses me to know that through lack of faith and understanding, you too have forgotten it. I had declared that knowledge to you through my yogic talents. At present, I am not able to repeat it in its entirety. ".

Vyas versified the Gita

This knowledge of the Gita, which Shree

Krishna and Arjun had forgotten, was raised from the limbo of oblivion by sage Vyas with his wonderful powers of Yoga. It is he who has put it before the world in a verse form. It can clearly be admitted by all from this that the learning and yogic accomplishments of Vyas were more profound than those of Shree Krishna.

Shree Krishna and the Pandavas surviv-ed for 36 years after the Mahabharat war. If this work of Vyas would have been com-posed during that period, both Shree Krishna and Arjun would have felt no small satisfaction. The Mahabharat and the Gita are the direct fruits of the wonderful occult power of the religious austerities of Sage Vyas.

Some men seem to entertain the view that the Gita, as it came from the mouth of Shree Krishna, was metrical in form. This view is entirely erroneous and shows the ignorance of the history of Mahabharat. Shree Krishna imparted instruction to Arjun in the same way as people do in ordinary life. The conversation or rather the dialogue must have

been held in the current dialect of the day, either in Sanskrit or Prakrit as the case may be. Afterwards when Shree Vyas cast the whole Mahabharat history into metrical form, he versified the dialogue between Shree Krishna and Arjun and designated it as the Gita.

Vyas' age at the time of Mahabharat

Vyas himself was a Brahmin, born of Parashar in Yojangandha, the daughter of a Bhil King. The same Yojangandha was named Satyavati and given in marriage to king Shantnu. She had two sons Vichitravirya and Chitrangad but they died heirless in young age. So to keep up the line of descent, Satyavati and her step son Bhishma thought to have an heir begotten of a Brahmin, as was the custom of the day. Vyas was called for it. The age of Vyas at that time, may be 65 years. His mother's age at the time of his birth might be 30 years. At the age of 35, she might have married Shantnu. She got two sons thereafter and they had attained young age. A period of 60 years may have elapsed by this time. So it can be conjectured

ed that when Satyavati's age was 95 and that of Vyas 65, Dhritarashtra, Pandu and Vidur were born of Vyas in the wives of Vichitravirya.

Duration of life in days of Mahabharat

Many instances can be cited to show that duration of life in those days was 125, 150 years or rather more.

Pandu was the eldest of Vichitravirya's sons but he could not rule on account of his suffering from anemia. He had died at the age of 70. Vichitravirya's wives had all conceived in the same year. So Dhritarashtra was only 3-4 months younger than Pandu. The battle of Mahabharat had taken place 94 years after the death of Pandu. So at that time Dhritarashtra might be of about 165 years. On this basis and also from the episodes of Mahabharat it can be proved that the age of Vyas at that time might be 65+165=230 years. Bhishma at this time was considerably older than Vyas.

Kansa's words of reproach in Mahabharat, Harivansh etc. to Vasudeva, the father of

Shree Krishna, prove that Vasudeva was greatly advanced in age when he married Devaki. The Mahabharat tells us that he died after Shree Krishna. Now Shree Krishna has lived for 125 years. Supposing that Vasudeva had married Devaki at an age of 70 years, we can say that his age at the time of Shree Krishna's death, might be about 70+125=195 years while, Devaki at the time might be of about 150 years. In those days, people, at the age of 70 or 75 years, were regarded young and were in full possession of their procreative power, strength and abilities, as is evidenced by the fact that Abhimanyu was born in Shree Krishna's sister Subhadra of Arjun when latter's age was 75 years. Abhimanyu was only 16 years when he fell in the battle of Mahabharat, while Arjun was 90–92 years old. Despite such tender age, Abhimanyu had displayed the greatest valour and bravery on the field. Episodes from Mahabharat lead us to calculate that the age of the Pandavas at the time of Mahabharat was from 90 to 97 years. The same book gives us the names

of heroes who had, inspite of their attaining the age of 100, 200 or 500 years, fought valiantly in the battle. After the battle of Mahabharat, Pandavas went to see Dhritarashtra. Burning with revenge for the death of his hundred sons by Bhima, Dhritarashtra wanted to crush Bhima to death by embrace, but Shree Krishna came to know of his intention. So he placed an iron image of Bhima which was there in the assembly to be embraced by Dhritarashtra. Deeply incensed with rage and vengeance, blind Dhritarashtra embraced the image so firmly that it was crushed into pieces. What a wonderful strength Dhritarashtra may have at this time when he had reached the age of about 165 years! Shree Krishna died at the hands of a hunter. Grieved at the destruction of his family, his father Vasudeva gave up life by yogic rites. Devaki burnt herself on the pyre after him. The Pandavas repaired to the Himalayas and met the doom. If all these persons had not encountered such untimely deaths, we can say that they would have lived for many years in this world.

Vyas' greatness and occult talents

Scriptures reveal that Vyas has attained immortality by the prowess of his austerities. He is supposed to be seen even now by yogins and ascetics. The world has not produced a greater man than Vyas. His greatness is incomparable. Other great personalities fade into insignificance before his colossal power. He even possessed the occult power of bringing into existence a fresh creation, a new universe. He could know the past, the present and the future as clearly as one can see a ball on the palm of the hand. It was Shree Vyas who granted the supernatural power of vision and hearing to Sanjaya. He had favoured blind Dhritarashtra with the sight of and interview with his hundred dead sons. He was instrumental in mitigating the burden of grief which weighed heavily on the hearts of relatives-mothers, fathers, wives, brothers, sisters and others-of all the dead warriors, when a year or two after the battle of Mahabharat, he called them again into their physical presence and their relatives talk-

ed with them for one whole night. Those, however, who were unable to bear the sorrow of the death of their relatives, were sent in their embodied state to the world of the dead. This and such other manifold occult powers of Vyas as well as the power of his religious austerities are well-known from Mababharat.

As already mentioned, the knowledge which Shree Krishna and Arjun had lost, is vividly conjured up before our imagination by the Yogic power of Shree Vyas. The world owes a deep debt of gratitude to Shree Vyas for accomplishing this feat and bequeathing to the world the knowledge contained in the Gita, which continues to give hope and consolation to distracted humanity.

Correct numerical strength of the verses of the Gita–745

The numerical strength of the verses of the Gita is 700 according to the testimony of the current text. This is not the correct size of the Gita. The present text is incom-

plete. It is evident from the testimony of Vyas himself, who has stated the number of the stanzas of the Gita, after completing it in chapter 43 of Bhishma Parvan. He quotes,

षट्शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपंचाशत् सप्तषष्ठिं च संजयः ॥
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीतायाः मानमुच्यते ॥
(भी. प. ४३ अ. ७ श्लो.)

The stanzas spoken by Shree Krishna are 620, those by Arjun are 57, those by Sanjaya are 67 and by Dhritarashtra one, making up the total of 745 stanzas. Thus Vyas himself declares that the number of stanzas in the Gita is 745; whereas the current text of the Gita, read at present, contains only 700 stanzas. Of these 700 stanzas, 575 are spoken by Shree Krishna, 84 by Arjun, 40 by Sanjaya and one by Dhritarashtra.

Thus the Gita, we have been reading all these 5000 years is deficient in 45 stanzas. No scholar or the student of the Mahabharat is unaware of this fact. Except for 50 to 60 research works, nobody has investigated the

problem as yet in a definite way so as to convince the world of the true size of the Gita. Since long every one has accepted the Gita of 700 verses, instead of carrying on researches for the one of 745 stanzas.

Reasons for incompleteness of the current Gita

On account of the lapse of so long a period as 5000 years, the vicissitudes and misfortunes through which the Aryan scriptures had to pass during this interval, the wear and tear of the leaves of the Mss., scriptural errors that might have crept in during transmission from the hands of hundreds of scribes, intentional omission of several verses and changes effected in the text owing to sectarian bias, and for various other reasons, the form of the Gita of 745 stanzas has not been continued intact. We are led to believe that hundreds of readings have been altered and variants have been introduced. Ancient mss. of the Gita found nowadays surely prove that the original form of the Gita, which

Shree Krishna declared and Veda Vyas composed has not been perfectly preserved for us.

Bhashyas on the Gita with 745 verses did exist

There were many Bhashyas or commentaries on the Gita before the time of Shree Shankaracharya. It is evident from Shree Shankaracharya's Bhashya that all those commentaries were based on a text which contained 745 stanzas. We venture to surmise that this Gita of 745 stanzas as well as commentaries based on it must be lying undiscovered in some of the libraries of Sanskrit Mss. The fact has been well proved by the discovery of Gita Mss. thousands of years old, like the Kashmiri Recension with the commentary 'Gitarth Sangrah' by Shree Maha Maheshwaracharya Rajanaka Abhinav Gupta, the other with the commentary 'Sarvatobhadra' by Rajanaka Ram Kavi and another bare text published at Poona. Very few attempts have been made by scholars to secure such Mss. If efforts be made in this direction, it is possible that the text of

the Gita with the commentary thereon written before the time of Shree Shankaracharya may be available.

Arabic and Persian translations of the Gita and Upanishads made in the time of Mohomedan Emperors have been discovered in some places. They bear evidence to the existence of the Gita with 745 stanzas. We have thus at our disposal old testimonies tending to establish the existence of the Gita of 745 stanzas.

In the current text of the Gita, Shree Krishna speaks 575 stanzas, whereas according to the calculation of the sage Shree Vyas, they must be 620. Hence 45 stanzas which are missing in the current text, if we adopt the calculation of Shree Vyas as valid, belonged to Shree Krishna's speech.

Collection and collation of ancient mss. is necessary to remove the textual incompleteness of the Gita

The topics which Shree Krishna has discussed in various places in the Gita can be

completed by a reference to the philosophical text on which he has based his explication of these subjects. To achieve this purpose, it is necessary to collect and collate the old translations or the commentaries of the Gita that may be discovered, whether they be in Sanskrit, Prakrit, Persian, Arabic or other languages. Researches should be made to find from among them peculiarities connected with subjects discussed in the Gita, variant readings, additional verses, and their meanings and affinity with Mantras from Upanishads, if any. The incompleteness of the Gita should be thus made up and the variant readings corrected. The people should be convinced of the true form of the Gita, disuading them from their accepted belief that the real Gita is or must be of 700 verses. Efforts are nowadays being made in this direction on a small scale.

The current text of the Gita, notwithstanding its incompleteness and variant readings, is holding the world spell-bound. Scholars of the Gita should well think how fascinating

and beneficial to mankind the Gita would become, if correct readings be inserted in proper places, missing verses be found out and the Gita be restored to its original form.

Though the textual incompleteness of the Gita is conceded, learned men have held tenaciously to the view that it is almost a sacrilege to think of making up the deficiency in the text of the current Gita. This problem has never engaged the attention of learned persons during 2500 years from the time of the reverend commentator Shree Shankaracharya. It accounts for the complacency of scholars about the textual incompleteness of the Gita.

In this age of research, when old Mss. of the Gita are discovered in various places, even those who believed in the Gita as an integral part of their faith, are not slow to concede that the incompleteness of the Gita should be made up if possible. It will confer a great blessing on mankind. This tendency has simplified and facilitated the task of scholars engaged in the research on

the textual problem of the Gita on the basis of Mss. materials.

Sectarian interpretations of the teaching of the Gita

On account of the sectarian interpretations of the Gita which have prevailed in India almost to this day, the doors of research were practically closed for ambitious investigators. The Acharyas of various schools of philosophy have written commentaries on the Upanishads, Brahma Sutras and the Gita (which collectively bear the name Prasthantrayi) in order to prove for their doctrines and systems the claim of scriptural authority or support.

Shree Shankaracharya and all other commentators who have come after him have adopted this attitude, but the commentators on the Gita prior to the age of Shree Shankaracharya were men of altogether different views and principles. They had no sectarian principles of their own for varied interpretations of the Gita. They always placed before

the people the teaching of the Gita in its true light without any sort of bias or self interest. The efforts of Shree Shankaracharya himself to support or to refute their commentaries corroborates this fact.

Some commentators have used the Gita as a peg to hang their cherished doctrines. Each has interpreted it as it suited his purpose. Some have sought to make out that the dominant teaching of the Gita is *Bhakti* (devotional worship), while others hold that it teaches the doctrine of Vairagya (renunciation). Karmayoga (the Yoga of action), devotion to the Lord, monism, dualism, pure monism, qualified monism etc. are other rival interpretations in the field. Thus, various commentators interpret the Gita as it suits their tenets. They endeavour to make Shree Krishna the mouthpiece of their doctrines.

The students of Indian History well know that after the conclusion of the Gita, there followed the great Mahabharat war which lasted for 18 days, involving the sacrifice of lacs of men. Neither Shree Krishna nor Arjun re-

nounced the world after it, nor did they establish any new sect, nor endeavoured to persuade the people to worship their idols. On the contrary, after the terrible carnage and bloodshed of the Mahabharat war, Arjun or the five Pandavas ruled the kingdom for 36 years. Shree Krishna also lived thereafter for many years, performed various wonderful actions and gave up his life after the destruction of Yadava families. Distressed by the separation of Shree Krishna, the Pandavas also repaired to the Himalayas.

The philosophy of the Gita is universal

The teaching of the Gita is addressed to men of all classes and for all stages of life. It advises them to perform their duties. It outlines the path of duty. It firmly enjoins us not to abandon the duties of our class and stage of life without the excuse of emergency or justification for so doing. Its philosophy is so universal in its appeal that it can be welcomed ungrudgingly by every person. It is the epitome or quintessence of what is taught

in the Vedas, Smrities, Upanishads, the Sutras or aphorisms of great sages like Jaimini, Vyas and others and basic works of other orthodox schools of philosophy. It is not, therefore, surprising if scholars throughout the world are fascinated by the Gita and the people of any sect or the country find the teaching of the Gita soothing or consoling their souls.

Gita does not belong to Post-Buddhistic age

Some theorists, because of the mention of atheism in chapter XVI, assign the Gita to Post-Buddhistic period. Persons who favour this view betray ignorance of a historical book, like the Ramayana. We can read in Valmiki Ramayan that in obedience to his father's words, Rama went to the forest and stayed for some time on Chitrakut mountain. His mothers, brothers Bharat and Shatrughna, sage Vasishtha and several ministers approached there to persuade Rama to return to Ayodhya, but with no result. Then Dashrath's minister, sage Jabali made efforts to alter Rama's resolution.

Jabali, who was himself a deeply religious sage, gave advice to Rama in an atheistic way. Still Rama did not consent to return. On the contrary, he rebuked Jabali for preaching atheism. Jabali himself has admitted this fact. We can easily assert from this that atheism was known even before the age of the Ramayana. Hence the mention of atheistic doctrines in the Gita is, by no means, a conclusive evidence of its post-Buddhistic age. The Yavanas and Mlechhas are mentioned in the Mahabharat. We know that Yavanas and Mlechhas were vassals of Yudhishthir. Can we assert on this ground that the Mahabharat war was fought after the time of the Mohomedan Emperors ? The famous historian Al Beruni, who flourished in eleventh century was a great Sanskrit scholar. He has written an authoritative history of India in Arabic which has been translated into English as 'Al Beruni in India.' In this book he often quotes the Gita and the Mahabharat with the plain acknowledgment that these works are as old as 4000 years.

Flimsy hypothesis on the size of the Gita

Some persons aver that, at the time of the battle, there was no time for Arjun to listen to a Gita running to 700 stanzas. They suggest, therefore, that the Gita consisted only of 7 or 24 or 70 stanzas. Such flimsy hypotheses on the size of the Gita are only figments of imagination, having no relation to facts. They betray the gross ignorance and folly of their authors.

The dialogue between Shree Krishna and Arjun was in an ordinary conversational form. It was given a metrical shape by Shree Vyas. If two individuals hold a disputation or discussion for an hour and if a faithfully literal note of the same be taken down, we have no doubt that it can be versified into a thousand or fifteen hundred verses. Even if we suppose–for the sake of arrangement–that the dialogue between Shree Krishna and Arjun was held in verse, the seven hundred and odd stanzas would require only an hour in conversation. Ignorant and thoughtless persons,

when thinking of the Gita loosely take it for a work loaded with erudite commentaries running to several hundred pages. Such loose thinking accounts for worthless hypotheses mentioned above. The fact is that the conversation or rather the dialogue between Shree Krishna and Arjun was versified by Shree Vyas, and that the dialogue, when it actually took place, did hardly occupy more than an hour or an hour and a half. It is but natural that when a man is confronted with the dread of slaying his relatives, kings and other men, he may be overpowered with grief, perplexity and mercy. However learned he may be, desire to desist from the terrible slaughter would certainly arise in him. Arjun was well versed in Vedas and Vedangas. Still grief or sorrow was quite natural in him on such occasion. Under these circumstances, it is not too much if Shree Krishna took an hour and a half to remove Arjun's delusion.

Such and many other problems of the Gita are being discussed by the learned and the ignorant. We propose to investigate and

answer them in a subsequent volume.

Study and research work of the Gita

Forty years ago as a student, I had studied Sanskrit under my revered preceptor Kevalram Shastri. He had taught me the Gita from an old ms. with him. Since then the recital of the Gita has become, as it were, a part of my daily life. Three or four years thereafter I had the good fortune to meet in Girnar Pujya Shree Achyut Swamiji, who possessed a high knowledge of Yoga, Tantra, Ayurveda and many other sciences. My stay with him led me to see with my own eyes many of his occult powers–to make himself invisible, to know the past, the present and the future, to travel mysteriously in the sky etc. Inspite of his age of 125 years, he appeared as young as a youth of 25. He often used to explain me verses from his old Gita ms. in a wonderful way. I did not know then what was the number of verses in the Gita with him or what it should be. From this time I came to imbibe a great liking

for the Gita. As I went deeper in it, I came to realise its textual imperfections. But inspiration to undertake research work for it arose in me, when I read from the Mahabharat the lines which fix the number of the verses in the Gita as 745. My efforts to obtain the ms. of the Gita containing 745 verses then began. After the establishment of the Rasashala Aushadhashram in 1910 A. D. and with its progress and prosperity, this activity received a new impetus.

Mss. in the Saraswati Granth Bhandar of the Rasashala

To day as the result of a labour of 30 years and expenditure of thousands of rupees, the Saraswati Granth Bhandar of the Rasashala is fortunate to own about 6500 valuable mss. of various branches of Sanskrit and Prakrit literature-viz. Vedas, Brahmanas, Smrities, Dharma Shastras, Puranas, Sectarian books, Vedant, history, Karma Kand (Rituals), Stotra, Mantra Tantra, Jyotish (Astronomy and astrology), Ayurveda (Medicine and Surgery),

Kam Shastra, Economics, Shilpa, Grammar, Nyaya (Logic), Sanskrit poetics and drama, Alankars, Prachin Gujarati, Prachin Hindi, Prachin Marathi, Prachin Bengali etc. A catalogue of all the mss. so collected, giving a short note on each, has been already prepared. It will be published as early as possible.

Gita of Samvat 1236 with 21 additional stanzas and more than 250 variants

There are at present in the Rasashala Granth Bhandar about 40 Mss. of the Gita, all of which show some different variants in different places. But the most important ms. is the one obtained from Surat. It bears the date Samvat 1236, contains 21 additional verses and more than 250 variants not to be found in the current Gita. It corresponds in most part with the Kashmiri Recension. The date in it has been recorded as:

संवत १२३६ वर्षै मिति ज्येष्ठ शुक्ल पंचम्यां....दिने गंगाशंकर पठनार्थं गणपत व्यासेन लिखितं प्रतिलिपी संवत १५९८ वर्षें चैत्रे विमलगणी शिष्य मुनी सिंहविमला

Its pages are twelve in number, each measuring $10\frac{3}{4}$ ins. × $4\frac{1}{2}$ ins. and containing lengthwise 19 to 20 lines. The number of lines on both the sides comes to 40. It is written in **पड़ी मात्रा.**

The first edition of this Gita with our gloss, commentary and views was published six years before. Two years after, its second edition was printed, giving Sanskrit and English gloss and commentary. The Sanskrit commentary Chandraghanta is written only of three Adhyayas, while the gloss explaining the variants has been complete upto 18 chapters. We may write here that this edition of the Gita, published by us, has done more to attract the attention of the scholars and research workers throughout the world than the Kashmiri Recension. It has given rise to many kinds of opinions and discussions among scholars and in prominent newspapers of India, America, Germany, Italy and other countries of the world, evincing interest in the philosophy of the Gita.

Gita on Bhojpatra containing 745 stanzas

Under the insistence of our friends and admirers, we were about to complete and publish our full Sanskrit Commentary, when two years before, from a bundle of mss. obtained from Kashi (Benares), we chanced to find out a copy of the Gita on Bhojpatra giving 745 verses. The date in it has been recorded as:

इति श्रीमद् भगवद्गीता समाप्त । विक्रम संवत १६६५ माघ कृष्ण १ प्रतिपदी मंद वासरे.

Its pages are 20 in number, each measuring 11 ins. × $3\frac{3}{4}$ ins. The number of lines on both the sides of the page comes from 28 to 30. It is written in पडी मात्रा.

We took many months to read through and understand this Gita but its discovery filled us with unbounded delight. Our arduous endeavours for 30 years were thus at length rewarded. It is as if a God-sent gift to us from heaven. Several pages of this Gita are so torn off, and in such shattered condition that we had to experience a great difficulty in deciphering them, but with strenuous efforts

we accomplished the task. It is no small pleasure to us to day when **in this book** we place before the public **the text of this Gita on Bhojpatra containing 745 verses.** It was our intention to include in this edition photo blocks of some pages of this Gita on Bhojpatra but absence of machinery to prepare such blocks here in Gondal so as to display vividly the antiquity of ancient mss. prevents us at present from doing so. We wish now to place before the people the photo blocks of all the pages of this Gita in future.

We give below the comparative figures of verses in the three Gitas :

Verses as avowed by Vyas		In the current Gita	In this Gita on Bhojpatra
Shree Krishna	620	575	621
Arjun	57	84	65
Sanjaya	67	40	68
Dhritarashtra	1	1	1
Total	745	700	755

The excess of 10 verses in Bhojpatra Gita can be accounted for by the fact that several verses of three Padies in the original may have been taken down by persons who might have copied them as of two padies. In the Mahabharat, Puranas etc. verses of three padies each are often to be met with for the sake of context. Thus an increase of several Padies, taken together, may have come to form 10 extra verses in whole. Again there seems slight repetition in the verses cited by Arjun and Sanjaya, for Sanjaya was the man who spoke before Dhritrashtra the dialogue between Shree Krishna and Arjun. The remarkable point to be noticed here is that 621 verses cited by Shree Krishna and 68 by Sanjaya are in this edition. The increase of one verse is immaterial. Furthermore, verses cited by Arjun in the current text are 84, whereas in this edition they are 65, 8 more than avowed by Vyas. The margin of difference which according to current text is 27 verses has been considerably reduced by this edition.

This leaves no doubt to us to assert that

this Gita on Bhojpatra is the most authentic, as it gives the full number of verses avowed by Vyas.

The wonderful thing about this Gita is that it incorporates mostly all the variant readings to be seen in the Kashmiri Recension but at the same time it gives several additional verses not to be found in the latter text. The business of the Rasashala Aushadhashram takes up greater part of our time and hence we are able to spare at the most 5–7 hours after this Gita every month. We shall however try to save more time and will publish as early as possible a Sanskrit–English commentary on this complete and wonderful text of the Gita so that the long-standing desire of scholars and learned persons interested in the Gita will be amply fulfilled.

Controversial points and contentions raised by scholars, journalists and others after reading my arguments in support of the variants in the Gita edition already published by me still remain unexplained and unillucidated because a full Sanskrit commentary on this complete

text of the Gita demands primary attention. But it may still take an year or so to be finished. Wishing to cause as less a delay as possible, I rest contented at present with the publication of only the bare text of the Gita according to the Bhojpatra copy. The text of this Bhojpatra Gita is so closely fitting in with all the episodes and the additional verses render the context so appropriate that we remain spell-bound by them. It is really a matter to regret that the humanity had thus been deprived of the complete text of the Gita for thousands of years.

Several printed editions of the Gita deserve consideration

There have been many printed editions of the Gita till now, of which some deserve special mention. The first is an edition printed in Kashmir with the commentary of Abhinav Gupta. The second is printed in Germany. The third is printed in Calcutta with the commentaries of Shree Shankaracharya, Anandgiri and Shridhar 67 years ago.

The fourth is published by Mr. Tadpatrikar from the Bhandarkar Oriental Research Institute at Poona giving a bare text corresponding with the Kashmiri Recension. The fifth is printed in Mylapore by the Shuddha Dharma Mandal of Madras making up the total number of verses as 745. The sixth is published by Poona Anandashram after research by Mr. Tadpatrikar.

Of these the most important is the Kashmiri Gita printed in Srinagar, together with the commentary of Abhinav Gupta. This version, which corresponds for the most part to a ms. with us, throws good light on the problem of variants and additional stanzas. The German edition and the one published by Mr. Tadpatrikar from Bhandarkar Oriental Research Institute are based solely on the Kashmiri Recension. The Calcutta edition shows variant readings in some places, not found in the current text. The Gita of the Shuddha Dharma Mandal is only an amputated version of the current text. It has still been taken into consideration here because the Mandal

accepts the number of verses in the Gita as 745 and declares that its Gita gives that exact number as avowed by Vyas. The edition of Poona Anandashram corresponds to Kashmiri Version and gives an admirable detailed commentary redounding to the credit of Rajanaka Rama Kavi.

Kashmiri recension with Abhinavgupta's commentary

The importance and the originality of the Kashmiri Gita lies in its version of the original stanzas. The commentary running along with it is not so important. As a matter of fact, the commentary is so incomplete and concise that even a gloss would be more exhaustive. It, however, departs in some places from other commentaries. We often find its interpretations to be the correct ones, but it has its faults also. Its following interpretations are quite at variance with naturalness and historical truth. It interprets **धर्मक्षेत्रे** as "The body which is the abode of the senses"; **सर्वक्षत्र समागमे** as "The body, which is the abode of mutually

antagonistic mental states such as passion and dispassion, anger and forgiveness etc." ; मामकाः –which Dhritarashtra used, alluding to his sons and adherents–as "Thoughts arising out of pure knowledge."

It interprets किं अकुर्वत as "Who has subdued those thoughts ?". In the third Adhyaya, where reference is made of daily and occasional sacrifices, also describing how Prajapati enjoined the duty of performing sacrifice for men and how men and Gods should abide by their varied duties, Shri Abhinav Gupta says that देवाः means "the inclinations of the senses to sport" and भावयत means "gratify those inclinations of the senses." He has assigned metaphysical senses to words like यज्ञ and कर्म, though unwarranted by the context. Such interpretations are not only quite new but also impracticable. His exegesis imports metaphysical interpretations into the text which plainly enjoins the performance of ritual acts. He has thus cut at the very root of historical truth. His interpretation conflicts with the definite injunction laid down by the Gita that daily and occasional rites such

as sacrifice etc. should be per ormed. This will lead many to doubt whether this commentary is the work of the great Acharya Shri Abhinav Gupta, the able and erudite author of many works, the staunch adherent of Shaivism, and a great sup orter of orthodox religion. It may be the work of some other learned man of the name of Abhinav Gupta. A man of his ability and learning would have never written so concise a commentary with such perverted interpretations. We cannot set great store by this commentary. But the version of **the** original stanzas and numerous Variaelectiones preserved in this Kashmiri Gita are important. This edition sheds a flood of light on the problem of the original Gita of 745 stanzas.

Metaphysical element in Abhinavgupta's commentary-a fortuitous interpolation

Some men are prejudiced against India's ancient culture and history. Prompted by malice, ignorance or superficial knowledge and without a complete reading of the Mahabharat, they try to support the baseless allegation that Mahabharat history is pure imagination. If according to the theory

of Abhinav Gupta, Dhritrashtra, the Kauravas and the Pandavas are to be explained away as psychological entities, then the whole great epic tumbles down as an unsubstantial fabric of tales. Where will then stand the Gita, incorporated by Sage Vyas as an organic part of the epic, and the utility or significance of a number of commentaries written thereon ? It seems to us that some learned but misguided enthusiast of the Vedant must have fortuitously introduced this unnecessary metaphysical element in Shri Abhinavgupta's gloss under his name, for Abhinavgupta himself has in that very commentary accepted and utilised the historicity of the great epic. Introduction of such foreign elements in interpreting a historical work or any important episodes mars the whole thing. ब्रह्मास्मि । तत्त्वमसि । ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या–these are the true universal aphorisms but some people make use of them to cheat the world. They say that this whole world is ब्रह्ममय and an illusion and under that guise introduce philosophical, metaphysical or Vedantist element at any time and anywhere they like. But when the question of their own interest

arises, they are intent to have for themselves good food, nice clothes and pleasures to enjoy. Their concept of Brahman disappears at such times. They say that men have to leave this world at an age of 60, 70 or 100 years. Still they themselves do not renounce attachment towards the world even in advanced age. To say the truth, they are the hypocrites who often render a great disservice to ancient history and literature.

Shuddha Dharma Mandal's Gita

The Mylapore Shuddha Dharma Mandal's Gita exhibits not a single additional stanza nor a single variant reading. On the contrary it shows a deficiency of 37 stanzas when compared with the current text. The arrangement of chapters and stanzas in it is quite peculiar. The whole Gita is divided into 26 chapters. The first and the last chapter bears special name, while each of the remaining 24 chapters contains 24 stanzas. The reason for this number is that the गायत्री-metre contains 24 syllables and that our body consists of

24 principles etc. It is, therefore, argued that the Gita also must contain 24 stanzas in each of its 24 chapters. The authors of this publication invoke the authority of Vyas– षट् शतानि सविंशानि etc.– yet they have put only 608 instead of 620 stanzas in the mouth of Shree Krishna and 69 instead of 57 stanzas for the speech of Arjun. Strange enough, they have assigned to Shree Krishna and Arjun the stanzas which belong to other Parvans and are not found in the current Gita. Moreover, though they accept the Gita to be an integral part of the Bhishma Parvan, the publishers of the Shuddha Dharma Mandal Gita have added 82 new stanzas culled arbitrarily from various Parvans such as Udyoga, Anushasana, Shanti and Bhishma. These new stanzas are not found in the current version. In this way, they have arrived at the total of 745 stanzas.

If the Shuddha Dharma Mandal had preserved the 700 stanzas of the vulgate text intact and added the 45 missing stanzas wherever suitable to the various topics, scholars

would not have paid any serious attention to it. But this edition has cut off 37 stanzas from the current text, and for so doing no strong ground from literature or Mahabharat has been put forward.

Besides this, the great curiosity and singularity about the authors and the text of the Shuddha Dharma Gita lie in the fact that excluding the first and the last chapter, Shree Krishna speaks 24 stanzas only, as if with studied regard for symmetry. He spoke only so far and no further and that Vyas also faithfully reproduced the 24 stanzas. The greatest bungle has also been made by the fact that from every chapter of the current Gita, a number of stanzas has been wantonly left out. As an instance, in chapter first, stanzas from the second chapter of the current text have been inserted; in chapter second, three stanzas of the current text have been capriciously dropped out and all the stanzas of दुर्गास्तुति which constitute the 23rd chapter of Bhishma Parvan have been added.

Number of the chapter of the Shuddha Dharma Gita	The chapters of the current text, from which stanzas have been culled and added to the chapter in column first
3	10, 4, 9, 7, 14, 3
4	12, 6, 10, 4, 7, 5, 18
5	6, 2, 7, 13, 5, 3
6	3, 18, 5, 9, 13, 7, 15, 14
7	16, 18, 15, 9, 12, 4, 8
8	14, 16
9	All the stanzas of chapter 17
10	7, 14, 18, 3, 2
11	18, 14, 8
12	11, 7, 10, 18, 8
13	10, 14, 15, 8
14	All the stanzas are taken from chapter 6
15	14, 15, 13, 9, 7, 2, 18, 3
16	8, 3, 2, 5, 7
17	9, 5, 12
18	2, 14, 18, 3
19	5, 6, 18, 3
20	10, 18, 2, 13 and 9, stanzas from 42nd and 46th chapter of Udyoga Parvan

Number of the chapter of the Shuddha Dharma Gita	The chapter of the current text, from which stanzas have been culled and added to the chapter in column first
21	13, 2, 3, 18
22	3, 13, 2, 4, 6, 18, 17
23	12, 7, 9, 18, 3
24	18, 4, 3, 9, 10, 6, 2, 11
25	18, 11, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 9, 17
26	11, 9, 12, 4, 7, 3, 2, 18, 15, 10, 11

The purpose of giving this long list is to show that the Shuddha Dharma Gita has contributed very little to throw any further light on the textual problem of the Gita. On the contrary, it has sliced and split the Gita quite arbitrarily. The selection of the stanzas in Shuddha Dharma Gita is as irrational as the picking up of tickets from a lottery roll.

On looking to these facts and examining the Shuddha Dharma Gita, it appears evident that inspite of accepting 745 stanzas as the

true numerical strength of the Gita, it has, on the contrary, cut off 37 stanzas even from the Gita of 700 stanzas and has reduced it to 663 stanzas! It has inserted other stanzas unwarranted by the context. If we were to set out searching for stanzas from the Mahabharat suitable to the topics discussed in the Gita, we can well-nigh collect 5000 stanzas that can be placed under a single topic. It would be absurd to pretend that those stanzas belong to the Gita.

The reason why we have so critically examined the Shuddha Dharma Gita is that the people should not be misguided to believe that this Shuddha Dharma Gita of 745 verses is the authentic one as avowed by Vyas.

Gita by Poona Anandashram

The Gita edition published by Poona Anandashram a year before with the commentary "Sarvatobhadra" by Rajanak Ram Kavi follows the Kashmiri edition and is authoritative. Its original ms. is indeed very ancient. As regards variants and additional

stanzas, this Gita edition greatly corresponds with ours published seven years before.

Gita by Shree Lokmanya Tilak

Shree Lokmanya Tilak has also written a very exhaustive exegetical work on the Gita in Marathi, but he has for the most part followed the ancient Acharyas only. He is more inclined towards **Karma Yoga** and we hold that he is right in so doing. He has also been, nevertheless, attracted by sectarian bias in many places. He has not made a thorough investigation of the problem of the text of the Gita as to whether it consisted of 745 or 700 stanzas. From his translation, discussion etc. in Marathi on the Gita, he seems to favour the view that the Gita, in its original form, was short but that there has been interpolations in it by many afterwards. We regret when an able and erudite scholar like Shree Lokmanya Tilak comes to form such view about the Gita.

Fantastic hypothesis about the Gita

Many individuals indulge in wild and

fallacious speculations of various kinds on the problems of the Gita according to their knowledge or intellect. Under the guise of research, they pretend to be more advanced in learning and wisdom than Veda Vyas himself. In a small introduction like this, there is no space to answer all such fantastic hypothesis. We are, however, led to discuss critically two of them. They are:--(a) There was no occasion demanding the instruction to Arjun of the metaphysical knowledge of the Absolute, as embodied in the Gita, on the field of battle. (b) On the field of battle it was not possible to find enough time to teach Arjun the Gita of 745 verses.

Metaphysical knowledge of the Gita to Arjun on the field of battle was indispensable

Let us examine the first hypothesis. For this purpose, it is necessary to recall the occasion and the circumstances under which Arjun had laid down his arms. Arjun was the leading hero of the war. If he might

have given up fighting, the Mahabharat war would not have been fought at all. To the Pandavas, the duty was dearer than life. Righteousness was their path and they had endured the agony of insult and misery for years. What was the reward for that? Was it all fruitless? The result of abandoning the war would have been a great calamity. Sinful persons like Duryodhan, Shakuni, Dushasan and others would have lived to enjoy the good things of life. The Pandavas would have to pass their days in misery, fleeing from one place to another. The strength, spirit and intelligence of the Pandavas and of Shree Krishna would have never been known and would have become the butt of ridicule in the whole world. Their fair name would have been tarnished. They would be accused of pusillanimously running away from the field of battle, frightened at the sight of the great army of Duryodhan. Solemn vows taken by the Pandavas and Shree Krishna would remain unfulfilled and it would entail the punishment of hell as vouched by scriptures. The kings,

who were a burden to the world and who oppresed their subjects without remorse, would have remained alive. They would have tyranised over the people more and more. While Shree Krishna was going to bring about compromise, Draupadi had showed to him her braid of hair pulled by Dushasan, with an instruction that in vengeance of all the cruelties perpetrated upon them by wicked Duryodhan and others, war must surely be fought. The terrible calamities and miseries to which the Pandavas had been subjected by the Kauravas had also led Shree Krishna to promise them the destruction of the Kauravas. All this would not have been accomplished. The history of the Mahabharat would have been thus differently written.

Obsessed with these thoughts and confronted with the dread of killing his **gurus**, preceptors, elders, relatives and others, Arjun was completely overpowered with compassion, grief, renunciation and other softer feelings innate in man. Tears come down his eyes. To him it appeared a heinous sin to destroy

them all for the sake of the worldly kingdom. He told Shree Krishna that he would not commit the sin of annihilating his family. He gave up arms aud sat down in the rear part of the chariot-**Rathopastha**-At such a critical time, Shree Krishna had to perform the difficult duty of persuading Arjun to engage himself anyhow in war. He saw that he would not succeed in his task except with the help of the metaphysical instruction such as the Vedantic knowledge of the Absolute.

It is generally the case in this world and according to human nature that men form definite ideas and decisions about a particular object or work so long as it is out of sight. But when that very object, work or the occasion confronts them, the ideas and decisions of even the mightiest of persons have often crumbled down. Instances to this point are many to be found in history. Arjun was just in this sort of predicament. He came on the field of battle and realised all his vows in their true light. He then saw that for obtaining the kingdom he sought for, he would

have to be ready to kill preceptors and elders whom he revered as his father and ancestors. He must slay youthful heroes of tender age, brothers, maternal uncles, beloved friends and other kinsmen. His own sons, grandsons and other relatives would be killed by his opponents. The sentiments which weighed heavily on Arjun's heart at this time led him to forget the past and to shrink from war.

Those, who aver that the teaching of the knowledge of Brahman was quite out of place on the field of battle, do not seem to know the mysterious workings of the human heart. Or it can be said that they are inclined to think in this way so long as they themselves have not experienced such state or occasion of agony as Arjun. They overlook the demands and mighty power of love. The pity and the pain with which Arjun's heart was moved, when he found his dear relatives and other prominent persons in dread of being killed, were quite natural in him as in other beings. It is no wonder, if they swayed greatly the compassionate and affectionate heart of Arjun.

The hearts of some people of India have been generally impervious to noble feelings of love and affection for their relatives under the influence of Western education and materialistic civilization. The war which goes on in Europe to day has proved the truth of our statement after seven years. Those who assert that the teaching of the knowledge of Brahman was needless on the battlefield mean to say that Arjun ought to have immediately commenced the slaughter of those who stood against him, whether they were his preceptors, venerable elders, brothers, sons, grandsons or other relatives. This sort of feeling smacks of nothing but cruelty and barbarism. It does not correctly read the heart of an Arya, for Aryan culture does not admit such kind of inhuman warfare.

To compare the conditions of mind, civilised and uncivilised, in times ancient and present, the current war serves the purpose. In all the wars which have been fought in India from ancient times till to day, the houses, towns, villages and the people living

in them have not been ransacked, although there were at that time weapons similar to those seen to day and more dreadful than at present. They all have been mostly fought in open fields. In the Mahabharat war, the countries of the world were mainly divided into two warring groups, and hence for it the vast and extensive plain of Kurukshetra was chosen. The people had not to suffer much in such wars. Their business and commerce went on as usual. The opponents used to exchange greetings with one another before commencing the warfare. In the evening when the battle stopped, the warriors used to visit the camps of their adversaries. Thus it was purely a **Dharma Yuddha.** Almost all the Aryan wars in India down to present times have been fought on this basis. Compared with this, the state of things which prevails in the modern world under the present war which has commenced since two years is the most deplorable. We do not mean to say that all the people in the countries of the West favour

such chaotic condition. There are people in the West who are imbued with high ideals, nobility, culture and respect for humanity. But with the spread of materialism, their number has decreased. Worldly love and affection are natural in all human beings, may they be living in the east or the west or any part of the world. We cannot raise the objection why Arjun yielded to such feelings of affection, for he was after all a human being.

Shree Krishna was in a difficult situation. He had seen that the Pandavas had passed the great part of their lives in calamities and misery. He well knew that if the war will not be fought, the Pandavas were destined to spend the rest of their lives in the same unhappy state. He could not bear with this idea. He has on one occasion said in Mahabharat, "If Arjun dies, I shall soon sacrifice myself after him. I cannot live without him." Viewed in the light of these words, we can well realise how distressed Shree Krishna had been to see the miseries of the Pandavas. Under these and several other conditions, it

was Shree Krishna's difficult and painstaking but a necessary task to persuade Arjun to start war.

By the teaching of the Gita, Shree Krishna has advised Arjun that this world is an illusion. Egoistic ideas of mine and thine are useless. The soul cannot slay any one nor it is slain by any one. Side by side with such philosophical reflections, he tells Arjun the duties of a Kshatriya, the non-performance of which will lead him to perdition, and mar his whole life in this world. The duties to be performed by men of all classes for their uplift in the present world, as a preparation for the next world, for absolution etc. are also dealt with in the Gita along with many other topics. Arjun's delusion was dispelled by this advice of Shree Krishna and he became ready for war. This does not show that Arjun became hard-hearted and cruel after the teaching of Shree Krishna. Of course the feeling which dominated Arjun's mind at this time was carefully and tactfully removed by Shree Krishna's philosophical topics

and knowledge of the Absolute. This often happens in a man's life but such effusion of emotion lasts for a short time and vanishes when he becomes conscious of his duties. Arjun's heart was relieved of its burden, he became conscious of the fate which he will have to share in future if he will not fight. He came to understand the duties of a true Kshatriya and became willing to discharge them faithfully. Veda Vyas, who has composed the Mahabharat, gave a metrical shape to this dialogue between Shree Krishna and Arjun on basic principles of various Shastras and gave it the title of the Gita. Under these unforeseen circumstances, we can confidently say that Shree Krishna's advice to Arjun on the field of battle was quite necessary and most opportune. It matters little whether Vyas Muni, who afterwards cast the dialogue in a metrical form, designated it as the Gita or by any other name.

Gita is not an interpolation in the Mahabharat.

In the Shanti and Ashwamedhika Parvans

and in many other places in the Mahabharat, Maharshi Vyas has alluded to the Gita taught by Shree Krishna to Arjun. In almost all the Puranas also, where a reference to the war of Mahabharat has been made or its brief note is given, a concise summary of the Gita is also invariably given. This proves that the view of several scholars who regard the Gita as an interpolation in the Mahabharat is not correct.

All these numerous evidences go to prove that Shree Krishna had imparted the teaching of the Gita to Arjun on the field of battle, that this teaching was indispensable and that it comprised 745 stanzas as avowed by Veda Vyas.

Was there time to teach or to listen to the Gita of 745 verses on the field of battle ?

Now let us discuss the second fantastic hypothesis. Some persons assert that at the time of war and on the field of battle, there can be no time to teach or to listen to the Gita of 745 verses. They maintain that if the

teaching of the Gita was at all imparted, its numerical strength might be seven, or twenty eight or thirty six or even hundred stanzas. They assume that Shree Krishna and Arjun could spare no time to impart and to hear anything more than such a brief instruction.

These statements are purely fallacious. Arjun was a great hero, well-versed in Vedas, Vedangas and other Shastras. When on the field of battle, his mind was in an entirely distracted condition, it was not an easy task to bring him back on the right path of duty. Feelings arisen in the heart of a brave and a learned warrior like Arjun cannot be easily changed until he has been given the most essential and important instruction. His varied questions to Shree Krishna in the Gita, testify to this fact. At that time, Shree Krishna alone was competent to give him the replies. Hence it is quite natural that at this juncture, Shree Krishna's advice was necessary to set Arjun's doubts at rest.

Had the dialogue between Shree Krishna

and Arjun been superficial and hurried so as to be complete within 5 to 10 minutes, and had Arjun been won over or satisfied with it, Shree Krishna's teaching would have proved insubstantial and worthless and the mental condition which overwhelmed Arjun into renouncing the war would have been called nothing but hypocrisy.

The fact is that Arjun's distraction, delusion and compassion were real. If Shree Krishna had not persuaded Arjun with a variety of practical and philosophical arguments and as elaborately as vouched for by Veda Vyas, Arjun would not have engaged himself in war. For these reasons, the assumption that the Gita as originally taught by Shree Krishna consisted only of a few stanzas or short purport and that it assumed its present size later on at the hands of Sanjaya, Vyas, Vaishampayan and Suta Puranik is entirely fallacious, unwarranted by facts and irrelevant to the ancient history of India.

We are surprised and pained to learn that even Lokmanya Tilak has favoured the

view of the above-mentioned theorizers. In the chapter entitled विषय प्रवेश in his **Shree Bhagvad Gita Rahasya,** he says:

"It is probable that in the hurry of the battle, Shree Krishna taught Arjun only ten to twenty stanzas or a brief summary of them. It is probable that Sanjaya narrated it in an expanded form to Dhritarashtra; Vyas narrated it similarly to Shuka, Vaishampayan to Janmejaya; and Suta to Shaunak; or the author of the Mahabharat himself might have elaborated it into its present form."

Such judgment for the Gita by Lokmanya Tilak shows his imperfect knowledge of our scriptures and the influence of Western education on him. It has belittled the true estimation of Arjun's distraction, human feeling, delusion, Shree Krishna's teaching, Maharshi Vyas' avowal and work and the whole history of the Mahabharat. It lends a considerable support to the above-mentioned fantastic theories.

It is natural that when a learned man is discussing something with another learned

man, or imparts advice to him, he will generally do so in the dialect of the day. But the quotations or authorities from Shastras which he may cite to support his arguments will be in prose or verse according as those respective Shastras are. In the same way, the dialogue or discussion between Shree Krishna and Arjun may have taken place in Prakrit or Sanskrit current in those days, but evidences or quotations cited by Shree Krishna from Upanishads, Shruties, Smrities, Vyas Sutras etc. were all in their original language. When Vyas composed the whole Mahabharat in a verse form, the dialogue between Shree Krishna and Arjun together with all the quotations etc. cited by the former received a metrical shape. Vyas, whose vision embraced the past, the present and the future well foresaw the importance and universal appeal of Shree Krishna's teaching. So he assigned it a separate chapter in the Mahabharat and designated it as the Gita. He also attributed particular weight to this Gita by quoting at the same time the number of its stanzas as 745.

Those, who opine that on the eve of the war, there was no time to teach or to hear the Gita of 745 stanzas, do not realise the true state of things. They seem to think that Arjun was very hasty to hear the Gita and to start the war. As a matter of fact, Arjun was so overcome with grief that he did not intend to fight at all. There was no question of time for an hour or two on this occasion.

Even Shree Krishna himself had no idea or was not sure whether his advice to persuade the unwilling hero to join war will prove fruitful or whether that difficult task will be accomplished in an hour or two or a day or two. Even after such advice Shree Krishna had to show his Virat Swarup also to Arjun to engage him in battle. It was nothing short of the realisation of the impossible when Shree Krishna's teaching had the desired effect and Arjun became ready for war. None of them had calculated how much time had elapsed in their dialogue or conversation. If Arjun's doubts would not have been solved,

Shree Krishna would have persuaded him for one or two days more and the Mahabharat war would have begun and ended so late. Neither of the warring parties had fixed the limit of the war for 18 days nor anybody knew that it will be finished in such length of time. The field was not the place where Shree Krishna sat down to teach the Gita to Arjun and Arjun was quite at ease to hear it with definite notions of time etc. The dialogue between them would have taken a longer time if Arjun had not been reconciled. But thereby the course of war would not have suffered. It was Shree Krishna's firm resolve to fight, to gain victory and to obtain kingdom for the Pandavas. If Arjun would not have been compromised, Shree Krishna would have turned him aside and the war would have been fought. Thus the people who bring forward the problem of time limit in the teaching of the Gita betray their ignorance of the true facts.

Let us suppose for the time being that both the parties in the Mahabharat war had

agreed to start the war at eight o'clock in the morning. Now the wars at that time were altogether different. There was no ruthless and indiscriminate warfare like bombing at any time as now. In those days, the commanders would come to the field, would issue particular orders and after certain significant signs, the war would commence. Such being the conditions, we can positively assume that none of the two parties would possibly begin the battle when Arjun, one of the principal heroes of the war, had thrown down his bow and arrows in a dejected mood. There were many fronts where the armies had been arrayed and where the war could have been begun. Viewed in this light, the time taken by Shree Krishna and Arjun in their dialogue stands to no objection nor is there any impossibility for it. An hour or a two taken by Shree Krishna to impart his teaching to Arjun is not too much at such a grave moment when Arjun's mind was distracted and the two great armies were faced with destruction, even if the time to commence the war may have exactly occurred.

Those who assert that Shree Krishna had not the time to instruct the philosophy of the Gita perhaps assume that Shree Krishna had to play the part of a pedantic teacher, expounding the tenets of the Gita to ignorant Arjun for days together. It is really a matter of regret and surprise when even scholars of profound learning incline towards such fantastic hypothesis without due consideration of the occasion or without regard of the wonderful personalities of Shree Krishna and Arjun. They perhaps seem to think that Shree Krishna's instruction was similar to learned expositions lasting for days to which we are accustomed to listen nowadays and that Arjun sat down on the field to make a study of the Gita containing several glosses or commentaries. Such assumptions are fantastic and ridiculous on the face of them, betraying utter disregard of the facts and realities of the case.

The time taken by the dialogue between Shree Krishna and Arjun

A man may at times be overpowered

with grief and may lose control over his mind under distracting circumstances. On such occasions, it is natural and should be admitted by all that the conversation to persuade, to reconcile or to impart instruction to him should always be in mother tongue and in the form of an ordinary dialogue. The person trying to give advice would not at such juncture needlessly waste time to compose verses. On this basis, the belief entertained by some people that the verses which we read in the Gita are the very same as uttered by Shree Krishna is false. As stated above, it was Vyas who versified the dialogue between Shree Krishna and Arjun and rendered it into a form of 745 stanzas.

The point to be ascertained here is how much time should have elapsed in the dialogue between Shree Krishna and Arjun in the dialect of the day and to which Vyas has given the size of 745 stanzas. The fallacious notion that the dialogue between Shree Krishna and Arjun had taken several hours or days together has been cleared in pages gone

by. We have now to determine the real time taken in this dialogue.

Let us suppose that two scholars are engaged in a learned discussion over a certain scriptural or philosophical subject. One of them is an humble disciple who hears patiently and has to speak less like Arjun who cites only 57 verses. The other is a learned preceptor who imparts advice like Shree Krishna quoting 620 stanzas. The instructor here has to go on with his discourse like an orator. If endowed with learned accomplishments, the preceptor will be able to deliver a very lengthy discourse incessantly within half an hour. If another scholar takes down the verbatim note of this dialogue and attempts thereafter to cast it into a verse form, we can say that 1000 to 1500 verses can be very easily composed. A correct idea in writing of half an hour's dialogue can be had by seeing a short-hand note or a talkie discourse in present times by a great orator or a scholar for so much time.

We read from Shastras and it is quite

true that sages and Rishies in ancient times were endowed with supernatural powers. They knew well the past, the present and the future. If men with miraculous abilities are to be seen even nowadays, what a great store of wonderful faculties must there be in ascetics and sages of old whose only devotion in whole life was to truth, righteousness, renunciation, study of the Vedas, performance of sacrifices and meditation of God !

One of such sages was Vyas. We read in the Mahabharat that he had given miraculous eyesight to blind Dhritarashtra. He had conjured up in his presence the dead soldiers on the field of battle. Their relatives were enabled to talk with them for the whole night. Even Sanjaya was gifted by him with divine eye sight and power to know the hearts of others so long as the war may continue. It is no wonder then that he should see before his eyes clearly and vividly all the episodes and incidents that might have happened in the past. This goes to prove that the dialogue between Shree Krishna and Arjun

which Vyas was able to know full well and which he versified in 745 stanzas, would not have taken more than half an hour to be finished. Added testimony to this fact can be found in the way that several scholars who know Gita by heart nowadays are able to finish its one recital in half an hour.

The question of time should not thus be given any importance. Still those who do so should well realise that there is nothing improper, irrelevant or impossible, if Shree Krishna took half an hour or an hour in reconciling the unwilling but a learned hero like Arjun to give up his feelings of compassion, renunciation and illusion at a time when lacs of men were about to be slaughtered in a war from which hardly 5-10 men from both the parties survived. It is really a matter of regret that those whom we revere and regard as our guides have done an injustice to our ancient history, to an immortal work like the Gita and to its learned author Shree Vyas, without due thought and in the footsteps of western scholars.

Was the teaching of Shree Krishna in the verse form as we read?

Several scholars, deeply devoted to religion, say that "Verses quoted in the Bhagvad Gita in the name of Shree Krishna have actually come out from his mouth. If they are not so, the Gita and Shree Krishna's teaching lose much of their greatness. There is no wonder if the most brilliant scholar like Shree Krishna discusses any topic in versified language. If we say that those verses are composed by Vyas, the Gita and Shree Krishna's advice do not retain their full charm. etc."

It has been continued for ages that court language is generally the one for the whole country but provincial languages have differed. In the time of Mahabharat, Sanskrit was decidedly the court language, but one used by the people for speaking and for all their dealings with one another was Prakrit. Court language is specially useful for learned men, scholars, officers, men from abroad and for literary development. English is such a language

at present in India. Thousands of books are being published in it. India's international relations are being conducted in that language, but for their ordinary dealings, people in different provinces make use of varied languages. The same was the case in our country 5,000 years back in the time of Mahabharat. Even to day the greatest scholar of the court language makes use of a Prakrit i.e. his provincial language in his house and with his relatives. Shree Krishna and Arjun were both great scholars well versed in Vedas and Vedangas. Still when Arjun was distracted with grief, Shree Krishna would not think it the time to show his erudition. A scholar may possess the talent to use poetical language even in ordinary conversation but to say that he will do so on all occasions, better or worse, seems to us nothing but quite contrary to human nature. If Shree Krishna had carried on the discourse at that time in verse, how can we be lead to believe that Arjun and Sanjaya had not also done the same? To say that when Arjun was overwhelmed with grief,

dejection, tremor and compassion, the dialogue with him by anybody will be in a verse form is surely nothing but ridiculous and ludicrous.

Does if belittle the greatness of the Gita it Shree Krishna's teaching was not in a verse form?

We read from Valmiki Ramayan, Mahabharat, Puranas, Upanishads, Smruties etc. the useful, most important and authoritative teachings as coming out from the mouths of Shankar, Brahma, Vishnu, Ramchandra, many gods and sages. But those who have actually uttered them, while persons who have cast them in a verse form are in many cases different. In other words, the utterers and versifiers of those teachings are not the same persons. This does not in any way minimise the importance, affect the originality or lower the authoritative value of those teachings

In the same way the fact that Vyas versified word for word the teaching of Shree Krishna to Arjun, which was in the form of an ordinary dialogue, the one asking the

questions and the other giving the replies in Prakrit or Sanskrit whatever it be, does not lessen the greatness of Shree Krishna's advice. On the contrary, it enhances its glory and importance. Shree Krishna was an incarnation of God but as a Kshatriya. As such, he can not be a preceptor or a teacher for four Varnas or castes. He imparts instruction to Arjun but at the same time definitely states that he is not authorised to do so. He does so because emergency requires it. He also states in the Gita that his teaching is based on his study of Brahma Sutras, Upanishads etc. It embodies the most important and useful knowledge which a learned preceptor will impart and for which men from none of the four castes—Brahmans, Kshatriyas, Vaishyas and Shudras—will raise objection. Despite this, the four Varnas accepted it only when Vyas rendered it into a verse form. We often read in the Mahabharat, the Bhagvat and Puranas the Kshatriyas advising their children and relatives to follow the path of knowledge indicated by Brahmins on whom depended

their spirit and glory. Viewed in this light, Shree Krishna's aim to determine the religious and worldly duties of all four castes would not have been fulfilled, if Vyas had not versified his sayings in the form of 620 stanzas. Shree Krishna says—उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः। Those who are authorised to impart instruction to you are learned sages and ascetics well versed in philosophy. तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया। You can get it from them by bowing to them, by politely asking questions and by serving them. This barrier of caste objection disappears and the Gita becomes an acceptable religious work to all the four castes only when Vyas versified it. Again it seems a sort of sectarian bias if we believe or say that the whole Mahabharat of one lac of verses is the composition of Maharshi Vyas but verses in the Gita incorporated in the Mahabharat are actually as from Shree Krishna's mouth. In short, Shree Krishna's teaching has not lost but gained in greatness by Vyas' versification of it and the Avatar of God Shree Krishna to establish religion has well borne fruit.

The Persian translations of the Gita were of 745 verses.

Upanishads etc. had been translated into Arabic and Persian. In the same way, the Gita was also translated in those languages in time of Mohomedan rulers. A deep student of Alim Fazil and a great scholar of Arabic and Persian literature, Shriyut Munshi Panditji Mahesh Prasadji of Benares had seen the Persian translation of the Gita in Malti Sadan Library. It was written therein that "**At the command of the Emperor, Abul Fazl has translated into Persian the Gita of 745 verses.**"

Two manuscripts of the Persian translation of the Gita are known nowadays. One is by Abul Fazl and the other is by Faizi. They are in the library of the India Office, London, numbered as 1949, 1950. They are the translations of the Gita with 745 stanzas. I had come to know through my friend Brahmchari Shree Pancholi Hariramji Maharaj of Anand Guha that there was in the library of

His Highness the Maharaja Saheb of Benares a Persian translation of the Gita with 745 stanzas by Shah Ali Dastgir under numbers 165, 166. His Highness had kindly promised the Brahmachari Shree to get it copied out but sad demise of the Maharaja Saheb prevented us from having that copy. The "Hindu" Madras, while reviewing our Gita edition, had levelled some comments against these Persian translations of the Gita. In reply thereof Principal Shree K. V. Rangaswami Aiyangar of Benares Hindu University writes in the "Hindu" dated 15-8-1937.:

"Students of Indian history are aware of translations of the Gita made by both Abul Fazl and by his brother Faizi. The former is in prose and yet unprinted. Faizi's translation was in verse. Munshi Mahesh Prasad, Professor of Persian in the Benares Hindu University, and a renowned Persian scholar, tells me that Faizi's book has been repeatedly printed, as for example at Lahore, Jullundur, Allahabad, Gwalior and Jaipur. With so many printed editions, it is surprising that Dr. Nagaraja

Sharma's Munshis should not have been aware of at least this version. The Persian rendering of Shah Ali Dastgir is also in verse and still awaits publication. The statement of the Rajvaidya that a manuscript of it exists in the Library of His Highness the Maharaja of Benares is also correct.

Professor Mahesh Prasad, from whom, by the way, the Rajvaidya derived the information about the Persian versions of the Gita, drew my attention several months ago to the translations and to the differences between them and the current text of the Gita. He pointedly referred to their containing additional verses. I suggested that he should write an article analysing their contents and showing the points of difference between them and the accepted text of the Gita, and offered to publish it in the Journal of the Benares Hindu University. He agreed to do so but the article could not be written as he has been devoting all his spare time to the completion of a monumental life of Ghalib, the famous Persian and Urdu poet. When the article

appears, it will dispel any doubt of the existence of Persian versions of the Gita, based on texts different from that generally accepted. It is due to the Rajvaidya that this should be known, in view of the general tenor of the review article on the "New approach to the Gita."

The Gita in time of Al Beruni was of 745 stanzas

The famous historian Al Beruni who flourished in 1030 A. D. had stayed for long in India, learnt Sanskrit and had obtained a good knowledge of many Aryan scriptures. He has written a famous book in Arabic which has been translated into English under the title "Al Beruni in India" and published in London in 1912. It can be known from it that Al Beruni had studied the Gita of 745 stanzas, because several verses of the Gita of which the translation is given in his book are not to be found in the current text of the Gita, while in some places the translation varies from the present one in material respects.

Why did Shree Shankaracharya accept the Gita of 700 stanzas instead of 745?

Several persons raise a point as to why Adya Jagadguru Shree Shankaracharya accepted the Gita of 700 stanzas as authentic and did not search for one of 745 stanzas 2500 years ago. In reply we have to write that in the time of Shree Shankaracharya, there were current many commentaries on the Gita. His own Bhashya on the Gita admits it. Where are those commentaries to day or the copies of the Gita on which they were written? The works which have been copied down from hand to hand since centuries are liable to involve some omissions and discrepancies. Again in ancient times there was no systematic research activity as to day. So the books which were current in different provinces generally never went beyond their limits. The research activity on the Gita attracted the attention of the scholars only after the publication of the Kashmiri Recension. It clearly shows that the Gita which was current in Kashmir since

centuries was not known in the Deccan, where Shree Shankaracharya was born.

It may have perhaps happened that Shree Shankaracharya, whose Kailasvas took place at an early age of 32, may have found no time to carry on search for the real Gita because of his other arduous activities. So he wrote his Bhashya on that ms. of the Gita which he came to possess. Shree Shankaracharya had won under his influence several great states. Hence the people dared not raise any change nor suggest any research on the Bhashya made by him for fear of state punishment. Again it is regarded since long as a violation of religious feelings if anybody doubts or suggests alteration in what Shree Shankaracharya has already accepted. In the age that came after Shree Shankaracharya, there had taken place so many upheavals that no one was at all inspired to work in this direction. The Acharyas of various sects who have flourished after him also accepted the Gita of 700 stanzas like Shree Shankaracharya. But they gave such different interpretations to the verses in the

Gita as to suit the basic principles of their creed and to divert the people towards their sect. These Acharyas have generally devoted their lives to establishing and consolidating their own creeds. They never cared nor had they time to carry on research of the Gita. Scholars and literary persons also had paid a scant attention to this subject till now. They too had accepted the Gita of 700 st nzas as Shree Shankaracharya Only recently when different mss. of the Gita are being found out and researches thereupon are being carried on, the people have come to realise that the current Gita which they have been reading since long is incomplete and the fact that the original Gita contained 745 stanzas is true.

Conclusion

Seven years before, we had published one edition of the Gita based on a ms. of Samvat 1236. It contained many variants and several additional verses. Our efforts to find out the missing verses still went on. In the meantime we chanced to find this Gita on Bhojpatra.

The credit for its discovery goes to my friend Shriyut Harirambhai Pancholi of Anand Guha, Benares who has for the last five or six years been taking the trouble to collect and send rare ancient mss. to us. Through his kindness and favour my Granth Bhandar Department is enriched and is being enriched with hundreds of important mss. From the folds of one of the mss. in a bundle sent by him, the torn and worn out leaves of this Bhojpatra Gita were found out. The discovery of this Bhojpatra Gita has been a divine boon, the value or the importance of which we cannot properly apprecia-te. It has granted a new impetus to our activity to complete the 745 stanzas of the Gita and has crowned with success our efforts for last 30 years. Our attempts to obtain Arabic, Persian or other complete mss. of the Gita will still go on. We will examine them critically and if any thing new will come to light, we shall place it before our esteemed readers.

The Gita edition which was published by us in 1936 A. D. with Sanskrit English gloss and commentary has caused such a stir and

discussion among scholars and newspapers of India, Europe and America, as is unprecedented in the history of the Gita. They eagerly await the publication of our Gita with complete gloss and commentary, because they think that they will have to change their views on the Gita after reading those text, gloss and commentary.

The business of my Rasashala Aushadhashram keeps me so deeply engaged that I spare very little time to completely draft and publish the gloss and the commentary on the Gita. I crave pardon of scholars, Gita readers and research workers for this delay. I was working to complete them, when I chanced to obtain this Bhojpatra Gita. Its reading suggested to me that I shall have to write much anew and also shall have to introduce changes in many places—a work which will take about an year. But I could not subdue for so long a time my desire to publish this Gita on Bhojpatra. Thus I now place before the scholars with a spirit of service this Gita edition of mine in original verses as found

on Bhojpatra. It is my humble request to them to judge this Gita with 745 stanzas from a research and comparative point of view without any sectarian leanings or bias. From now, it will be my constant care to complete and to publish as early as possible the Sanskrit commentary Chandraghanta and gloss Siddhidatri on the Bhojapatra Gita and on the Gita of Samvat 1236, corresponding to the Kashmiri Recension. I hope the views, opinions and suggestions etc. of my literary friends will be very helpful and guiding to me in my work.

Inspite of my efforts to shorten this introduction, I have not been able to do so. It has been somewhat lengthy for which I am sorry. But I am inclined to think that its reading will surely prove interesting. May the Almighty enable me to place before the scholars and Gita readers as early as possible this Gita of 745 stanzas with complete Sanskrit English gloss and commentary!

" Om Tat Sat "

Rajvaidya Jivaram Kalidas Shastri

---:O:---

or Brahmana. It is my humble request to them to judge this Gita with 745 stanzas from a research and comparative point of view without any sectarian leanings or bias. From now, it will be my constant care to complete and to publish as early as possible the Sanskrit commentary Chandraghanta and gloss Siddhidatri on the Bhojapatra Gita and on the Gita of Samvat 1235, corresponding to the Kashmiri Recension. I hope the views, opinions and suggestions etc. of my literary friends will be very helpful and guiding to me in my work.

In spite of my efforts to shorten this introduction, I have not been able to do so. It has been somewhat lengthy for which I am sorry. But I am inclined to think that its reading will surely prove interesting. May the Almighty enable me to place before the scholars and Gita readers as early as possible this Gita of 745 stanzas with complete Sanskrit English gloss and commentary !

" Om Tat Sat "

Rajvaidya Jivaram Kalidas Shastri

——— 0 ———

॥ श्री भगवद् गीता ॥

॥ प्रस्तावना ॥

१ गीतेत्यल्पाक्षरं नाम ।

कोऽस्मिन् वितते जगति गीतावगीतकीर्तिं भगवतः पूर्णकलस्य पुंसः श्रीकृष्णस्य वचोमृतनिचयभूतामभ्युदयनिःश्रेयसपरमलाभहेतुरूपां श्रीमद्भगवद्गीतां न वेत्ति नाम्ना। शिवदेवीगणेशाद्युपपदमतीषु स्वस्वविषयगरिमोपेतास्वन्यासु गीतासु सतीष्वपि गीतेति निरुपपदे नामन्युच्चारितेऽस्या एव सकललोकार्हणीयगुणमहिमलब्धप्रतिष्ठाया अवगतिर्भवति। एतदेव द्व्यूज् नामा भारतीयैरैतिहासिकैः "अलबरुनी" प्रमुखैरपि-येषु कथावशिष्टेषु सहस्रमिता वत्सरा अत्यगुस्तैरपि सर्वत्र स्वग्रन्थेष्वस्या उद्धरणैः सहेदलेखि। भगवान् श्रीवेदव्यासश्च छन्दोभिर्निबद्धश्रीकृष्णार्जुनवाग्विनिमयः श्रीमद्भगवद्गीताया गीतेत्येव नामेदजहार। यतः पञ्चचत्वारिंशदुत्तर सप्तशतश्लोकात्मकमस्या मानं विवक्षन् सः "गोताया मानमुच्यते" इत्येवावोचत् ॥ अतो गीतेत्युच्चारितं नाम महाभारतीयभीष्मपर्वान्तर्वर्तिन्याः श्रीमद्भगवद्गीताया एवास्माकं मनःसु वाच्यत्वमुद्भावयति। सर्वजगत्संमानार्हेयमितिहासदृष्टा लौकिकचमत्कारिफलः सकलशास्त्रराद्धान्तनिष्कर्षरूपः श्रीकृष्णस्यार्जुनं प्रति गीतोपदेशो न केनाप्यस्य सर्वसंमतत्वं प्रत्याख्यातुं शक्यते।

२ आत्मोत्कर्षकृदुपदेशः ।

न केवलं भारते किन्तु सर्वस्मिन्नेव जगति नानासम्प्रदायानुयायिनोऽनेकभिन्नसंस्कारजातिस्थानस्थितिभाजः सर्व एव गीतामिमां महनीयां मन्यन्त एव। आत्मोत्कर्षकृदस्या गीताया उपदेशः सर्वानेव तान् वीतमानसगदान् विधाय तेषामाध्यात्मिकानि दुःखानि निरस्यति। बहुकोटिसंख्याः प्रायेण चतुर्दशशतभिन्नव्याहारोपयोगवन्तो मानवा अद्याप्यस्य महर्षिव्यासनिबद्धस्यामृतसहोदरस्य ग्रन्थस्य गाम्भीर्यं परीक्षितुं यतमाना अपि न पूर्णतया सफलप्रयत्ना अभूवन्। द्व्यक्षरमेवैतद्गीतेति नाम तमष्टादशाध्यायात्मकं ग्रन्थमाशाययति यस्मिन्सर्वोऽपि महाभारतीय इतिहासोऽन्तर्भवेत्। अष्टादशस्वक्षौहिणीषु विभक्ताश्चतुरङ्गबलरूपा उभयपक्षस्था योधा भीरुभयावहे मृत्युमुखे पितसन्तस्तत्र संगता आसन्। तत्र ते महारथप्रमुखा योधा अर्जुनस्य स्वेऽवर्तन्त। ततएव तेषां घातविचारस्तस्य मनउत्साहमहन्। ततश्च स दयाशोकनिरस्तयुयुत्सो विरत जयाभिलाषो बभूव। एवं विदुषो वीरस्यार्जुनस्याहवविरुद्धत्वात्समस्तयुद्धोद्योगविफलत्वसम्भावनायाः श्रीकृष्णेन विहितस्यायासस्य मोघतापत्तौ संजातेऽवसरे भगवानर्जुनं प्रति गीतामुपादिशत्। तस्योपदेशस्याद्भुताऽमोघताऽर्जुनस्यैव "नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा" इत्यनेन वचसा स्फुटीभवति। ततः परं महाभारतयुद्धं समभवत्। पञ्चसहस्रमितवत्सरजातचरमार्याणामिदमितिहासप्रसिद्धं वस्तु सदैव गीतयैवास्माकं मनःसु नवीबोभुवन्यस्यते।

३ गीताव्याख्यानग्रन्थाः ।

सम्प्रति सार्धद्विसहस्रमिताः शरदोऽत्यगमन् यदा श्रीशङ्कराचार्यपादैरस्या गीतायाः स्वगुणानुरूपावाप्तमहार्हणं भाष्यं निरमायि तेनैव भाष्येण ज्ञाप्यते यद्बहून्यन्यानि तदा प्रसिद्धानि भाष्याण्यस्यास्तादृश्य एव बह्व्यष्टीकाश्चासन्निति। किन्तु महार्हे तस्मिन्नेव ग्रन्थे तेषां भाष्यादिग्रन्थानामुल्लेखं विहाय नान्यत्तत्स्वरूपं दर्शयितुमीष्टे। ततोऽर्वाक् तत्र दृष्टं पाठमनुसृत्यैवाचार्या बहवः पण्डिताश्च व्याख्यानानि टीकाश्चाव्यधुः। भगवता श्रीशङ्कराचार्येण लब्धः पाठः सप्तशतश्लोकमित एवासीदित्यनुमीयते। द्वित्रानेव व्याख्यातॄन् वर्जयित्वा सर्वे एव प्रायेण स्वसम्प्रदायपोषणं गीतोद्देश्यं मन्यमानाः स्वव्याख्यानान्युपाक्रामन्। नानासम्प्रदायस्थापयितारस्तेषामनुयायिनश्च स्वमतपोषणायैवास्या गीताया उपयोगमकुर्वन्। तेषां स्वमतनिदर्शनैरद्वैतविशिष्टाद्वैत शुद्धाद्वैतादिष्वाकृष्यमाणोऽयं बह्वर्थो ग्रन्थस्तन्मतेष्वपि मोक्षप्राप्त्युपायतां न जहाति। ग्रन्थराद्धान्तान्वेषणनियोजितस्वबुद्धिसर्वस्वाः पाश्चात्या विद्वांसो नानाभावानुद्दिश्य ग्रन्थमेनं मनन्ति। ते च सम्प्रदायादिपक्षपातापेतशास्त्राध्ययनास्ततो निसर्गत एव तेषां प्रयत्ना गीतातोऽध्यात्मविषयनिर्णयं कर्तुं सफलप्रायास्तोषदाश्चाभूवन्। एवमवस्थितेऽपि कोपि भगवतः श्रीव्यासर्षेरस्याद्भुतस्यागाधस्य ग्रन्थरत्नाकरस्य वास्तविकं तलस्पर्शमनुबभूवानुभविता च कदापीति नात्र निश्चितता।

४ अर्जुनभ्रमनिरासः ।

ये महाभारतेतिहासाज्ञातिनस्ते निश्चिन्वन्त्येवैतत्ततो न श्रीकृष्णो न च पाण्डवा वेदोपवेदस्मृतिवेदान्तशब्दशास्त्राद्यध्ययनज्ञाने नियमपूर्वकं गुरोर्न व्यधुर्न च दधुरिति। यो महाभारतीयमहायुद्धक्षेत्रे सन्निकृष्ट एव युद्धसमयेऽध्यात्मविज्ञानं क्षात्रं धर्मं चार्जुनमशात् स श्रीकृष्णो यं च सोऽशिषत् सोऽर्जुनोऽपि सर्वज्ञानसम्पदुपेतौ बभूवतुः। किन्तूभये देवमनुष्या विद्वांसोऽपि मायापिहितबुद्धिविभवा भवन्त्येव तादृशेष्ववसरेषु। सर्वत्रैव दृष्टप्रभावमिममेव नियममनुसृत्य युद्धे स्वजनवधोऽर्जुनमभाययद् व्यरमयच्च तं युद्धात्। यतस्तेन युयुत्सवः पुरोऽवस्थिताः सदाऽर्हिता अर्हणीयाश्च गुरवो यैः सह शैशवे तेन क्रीडादिसुखमनुभूतं ते भ्रातरः सुहृदश्चान्ये प्रणयिनो दृष्टाः। एते मया गाण्डीवधनुर्मुक्तैः शरैर्हन्तव्या भविष्यन्त्यस्मिन्युद्धेऽकृते चैवं न मे राज्यलाभसम्भव इति विचारस्तं विरतोद्यममकरोत्। एतत्तु नैवाविदितं कस्यापि यदर्जुनः सर्वशास्त्रवित्सर्वबलनिराकरिष्णुर्वीरश्चासीत्किन्तु मानवस्वभावसुलभां योगिमात्रापास्तां मनोदुर्बलतां हातुं नाशकत्। अतो नैसर्गिकमेवैतत्तस्य प्रणयाभिभूतमनसस्तदाऽभूद्युद्धविरिरंसा। ततस्तस्य वीरत्वं क्षत्रत्वं च प्रेम्णा पिहिते आस्ताम्। यं क्षात्रधर्मं तदाऽसौ व्यस्मरत्तं श्रीकृष्णस्तस्य मनसि पुनरुदभावयत्। तस्य मनसि च तदा योद्धव्यमेव मयेति निश्चापयत्।

भगवतः श्रीकृष्णस्योपदेशो यद्यपि न बहुं विस्तरं दधाति तथापि वेदब्राह्मणोपनिषन्मीमांसास्मृत्यादिशास्त्रनिष्कर्ष

भूतो वर्तते। यथा जगज्जनन्या जह्नुजाया आकृष्य एकाल्पा कुल्या गङ्गाजलोपयोगफलदा तथैव वेदादिधर्मग्रन्थापारपारावारात्संक्षिप्तगृहीता गीतापि तत्तद्ग्रन्थोपयोगफलदात्रीति नानुचितम्। इदमेवंरूपमलौकिकतपःप्रभावस्य महर्षेर्वेदव्यासस्य महिमफलं यदस्माकमभ्युदयनिःश्रेयसकर्ताऽयं ग्रन्थो विद्यते।

६ श्रीकृष्णस्य योगशक्तिः।

यदि नाम तथा संशयारूढानेकजीविताद्दोदृशाद्युद्धादर्जुनः पराङ्मुखोभविष्यत्तर्हि स कृष्णश्चोभौ जगति वाच्यमगमिष्यतामुपहास्यतां च। महती सा संकटावस्थाऽभविष्यत्। यतः पाण्डवानां च नियतिः शाश्वते दुर्गतत्वे पतिताऽभविष्यत्। अस्मिन्नवसरे भाविनीमापदमपाकर्तुं श्रीकृष्णस्य साहाय्यमर्जुनेन प्रार्थ्यत। पाण्डवानां दौत्यमाचरन् भगवान्कृष्णो राज्यस्यार्धं पाण्डवेभ्यो दातुं दुर्योधनं न्यवेदयत्। तत्र दुर्योधनस्यामृदुमनस्त्वात् तस्य सर्वएव प्रयत्ना नैष्फल्ये पर्यणमन्। तथ्यं त्विदमासीद्यच्छ्रीकृष्णः सन्धिं नैवैच्छत्। महत्यामनेकगुरुसम्बन्धिराजाद्युपस्थितिमत्यां राजसंसदि लब्धदुःसहपरिभवाया द्रौपद्या वचांसि पापकर्मप्रतिफलदानावधि श्रीकृष्णस्य मनसि दुर्वहभारतुल्यान्यबोभूवन्। सन्धौ जाते तदन्यदुष्करदेश्या दुर्योधनमारणप्रतिज्ञाप्यपूर्णा समभविष्यत्। श्रीकृष्णस्तु न केवलं सर्वसम्पदः स्वां मन्यमानान् धार्तराष्ट्रान् किन्तु बलगर्वायास्तन्याय्यकर्मणोऽन्यानपि बहून् राज्ञो नाशयितुं युद्धमेवाचोकमत। यतो बहुभ्यस्तेभ्योऽबिभेदिव सः। श्रीकृष्णेच्छाप्रयत्नयोरमोघत्वाद्युद्धेऽवश्यं भावितां भजति महत्यौ सेने

उभयोः पक्षयोः कुरुक्षेत्रे समगमताम्। स्वां प्रतिज्ञामनुसृत्य श्रीकृष्णोऽर्जुनस्य सूतासनमलमकरोत्। सोर्जुनस्य रथं प्रारिप्सितयुद्धावनिं निनाय। नाजानन्नपि स्वप्रतीपयोधिनोऽर्जुनस्तत्र गुर्वादीन्स्वशस्त्रपातविषयीभविष्यतो विलोक्य महान्तं विषादमन्वभवत्। ततस्त्यक्तसंपरायोत्साहं घ्नतोपि गुर्वादीन् न जिघांसन्तमर्जुनं युद्धायोद्यतं कर्तुं नैवासीत्सुकरम्। तद्दुष्करतमं कर्म कृष्णस्यैव कर्तव्यतायामापतितम्। क्षात्रधर्मोपदेशमन्तरेण च न तदभवत्सम्भवम्। तदा दुष्करविधेयमवसरानीतं श्रीकृष्णस्य न केवलं सर्वशास्त्रज्ञानसनाथमुपदेष्टृत्वं किन्तु बुद्धेरप्रतिमत्वं योगशक्तिं चापैक्षत। यतस्तेनार्जुनस्य जगन्मायोद्भवो मोहो निरस्तस्तत्कृतानेकसंशयच्छेदश्च विधातव्यावास्ताम्। ततश्च श्रीकृष्णो गीतापराभिधं सुफलविधित्सितं ज्ञानमर्जुनमुपादिशत्। तस्मिन्नुपदेशे तस्याखिलशास्त्राधीति बोधयोगशक्तयस्तेनोपायुज्यन्त। ततः कृष्णोपदेश ईप्सितफलावहोऽभवदितिहासप्रसिद्धमेव। स गीतोपदेशश्च कतिपयैरेवाहोभिः कृष्णार्जुनाभ्यामुभाभ्यामपि व्यस्मारि। यतो युद्धात्परं यदा युधिष्ठिरोऽश्वमेधयज्ञारंभप्रवृत्तस्तदा सदोगृहंगतोऽर्जुनो द्वारिकां प्रति जिगमिषन्तं श्रीकृष्णमिदमवोचत्।

"विदितं ते महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते ॥
माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥
यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात् ॥
तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे भ्रष्टचेतसः ॥

मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः पुनः ॥
भवांस्तु द्वारिकां गन्ता न चिरादिव माधव ॥"

ततः श्रीकृष्णः प्रत्यवदत् ।

"श्रावितस्त्वं महागुह्यं ज्ञापितश्च सनातनम् ॥
धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकांश्च शाश्वतान् ॥
अबुद्ध्या नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ॥
न च साद्यपुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥
नूनमश्रद्दधानोसि दुर्मेधा ह्यसि पाण्डव ॥
न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥"

(श्री महाभारत आश्वमेधिकपर्वणि
षोडशोऽध्याये)

योऽयं गीतोपदेशः कृष्णेनार्जुनेन च विस्मृत आसीत्स भगवता श्री व्यासमहर्षिणा निजया परया योगशक्त्या स्वस्मृतिमानीतः पद्यत्वमापाद्यत च । ततश्चैतत्सस्यगेवानुमीयते तस्य योगशक्तिस्तु कृष्णस्याप्यत्यशयिष्ट ।

श्रीकृष्णः पाण्डवाश्च महाभारतीयाद्युद्धात्परं षड्त्तराणि त्रिंशद्वर्षाण्यजीवन् । यदि नाम जीवत्सु कृष्णपाण्डवेषु गीतेयं भगवता व्यासमहर्षिणा निबद्धाऽभविष्यत्तर्हि तेऽनल्पं सन्तोषमवाप्स्यन् । यतस्तादृशोऽद्भुत एवायं ग्रन्थः । न केवलमियं गीता किन्तु सकलमेव महाभारतं व्यासस्याप्रतिमाया निगूढयोगशक्तेर्दुर्बोधगभीरधर्मज्ञतायाः प्रत्यक्षं फलम् ।

कतिपये पुरुषा एवं मन्यन्ते यत्सम्प्रति लभ्यमाना छन्दोनिबद्धा या गीता सैव (छन्दोमय्येव) तच्छ्रीकृष्णमुखपद्मच्युतमलौकिकसौरभसम्पत्सनाथममृतप्रत्यादेशि मधु। तच्च तेषां महाभारतानवबोधमुपपत्तिराहित्यं च सेमुष्या ज्ञापयति। यतः कृष्णेन युद्धक्षेत्रे तथैवोपदिष्टमासीद्यथा मनुष्याणां वाग्विनिमयोऽकृत्रिमव्याहाराद्भवति। वाग्विनिमयो वोक्तिप्रत्युक्ती वा कृष्णार्जुनयोस्तदानींतने संस्कृते प्राकृते वा यथाप्राप्ते ऽभूतामिति निश्चितमेव। ततोऽतीते कियत्यपि काले सर्वं महाभारतं पद्यतां नीतवता श्रीव्यासेनायं कृष्णार्जुनसंवादोपि तदन्तर्वर्त्तित्वात्पद्यतां नीतः। स च संवादो गीतेत्यभ्यधायि।

६ महाभारतकाले महर्षेर्व्यासस्य वयः।

सत्यवतीत्यपरं नाम दधत्यां योजनगन्धायामुत्पन्नो व्यासमहर्षिः पराशरस्य महर्षेः पुत्रो ब्राह्मणाग्र्योऽभवत्। सैवेयं सत्यवती या व्यासस्य जन्मनः परं शन्तनो राजर्षेः पाणिगृहीती महिषी बभूव। विचित्रवीर्यचित्राङ्गदौ द्वौ पुत्रौ ततः प्रासोष्ट। उभावपि शान्तनवौ सत्यवतीसुतौ यौवनारम्भे दायभाजमनुत्पाद्यैव लोकान्तरमयाताम्। ततो वंशपरम्परानुच्छेदाय सत्यवती तस्याः सापत्नेयो भीष्मश्च धर्मशास्त्रमनुसृत्य कस्मादपि ब्राह्मणात्क्षेत्रजं दायहरमुत्पादयितुं चकमाते यतोऽयं धर्मनियमस्तदा व्यवहारसहोऽभवत्। ततश्च सर्वापेक्षितगुणो भगवान् व्यास आहूतः। तस्य वयस्तदा पञ्चषष्टिवत्सरमितं नूनमभवदित्यनुमानलभ्यं भवति। कथमेतदनुमातुं शक्यत इत्यत्रोच्यते। यदा भगवान् व्यासो जनिमलभत तदा सत्यवती त्रयस्त्रिंशद्वर्षा

भवेत्। पंचत्रिंशद्धायना च सा शन्तनुपत्नी भवेत्। ततस्त-स्या द्वौ पुत्रौ बभूवतुर्यौवनं चाभजताम्। तत इदमनुमीयते व्यासे विचित्रवीर्यपत्न्यां वंश्यसन्तानाय नियोजिते नूनं सत्य-वत्या वयः पञ्चोनशतवत्सरमितमभूदिति।

७ :महाभारतकाले वयोऽवधिः।

बहून्यूहरणानि पुरःस्थापयितुं शक्यन्ते यैर्महाभारतकाले सपादशतवर्षमितं सार्धशतवर्षमितं ततोप्यधिकं वा मानवं सामान्यं वयोऽवर्ततेति दृष्टं बोभवीति। पाण्डुर्विचित्रवीर्यस्य ज्यायांस्तनयः। दीर्घासाध्यरोगाक्रान्तत्वान्नासौ राज्यासनार्होऽ-मन्यत। सप्ततिहायनश्च स स्वरयात्। पाण्डोर्जन्मनस्त्रिचतुरे-ष्वेव मासेषु गतेषु धृतराष्ट्रोऽजनि यत उभयोर्मातरावेकस्मि-न्नेव वत्सरे गर्भं हितवत्यौ। पाण्डोः स्वप्रयाणात्परं चतुर्विं-शत्युत्तरैकशतवर्षमितेऽनेहसि व्यतीते महाभारतीयं युद्धं प्रावर्तत। ततश्च तदा धृतराष्ट्रः पंचषष्ठ्युत्तरैकशतहायनः सम्भवति। एतेनान्यैश्चाख्यानैर्महाभारतसमये मानवानां द्राघिष्ठमायुस्त्रिंश-दुत्तरशतद्वयमितमासीदिति प्रमातुं पार्यते। यतो भीष्मो व्यासाद्बहु ज्यायानभवत्। श्रीकृष्णस्य पितरं वसुदेवं प्रति कंसस्य परिभवप्रतिनिधीनि वाक्यानि देवक्या विवाहकाले यानि महाभारतहरिवंशादिषु दृश्यन्ते तानि वसुदेवं परिभुक्त-दीर्घवयसं ज्ञापयन्ति। महाभारतादिभ्य एवैतदपि सम्यगवग-म्यते यत्स कृष्णश्च पंचविंशत्युत्तरैकशतशरन्मिते वयसि स्वजीविताभिनयमुपसमहरत्। यदि सप्ततिहायनो वसुदेवो देवकीं पर्यणैषीत्तर्हि श्रीकृष्णस्य सर्वदृश्यदेहविरामसमये पञ्च-नवत्युत्तरैकशतहायनः स समभवत्। देवकी च तदा नूनं

सार्धशतहायनाऽभवत् । तदा हि केवले वा पञ्चोत्तरे वा सप्ततिवर्षमिते वयसि पुमांसः स्त्रियश्च सन्तत्युपादनक्षमाः पूर्णबलाविकसितबुद्धिबलविभवा आसन् । यतोऽर्जुनस्य पादोनशतवत्सरमिते वयसि श्रीकृष्णस्य स्वसरि सुभद्रायामभिमन्युर्जज्ञे । यदा स महाभारतीये युद्धे घातितस्तदा तस्य वयः षोडशवर्षमितमभवत् । तस्य पितुरर्जुनस्य च वयो नवतेर्वर्षेभ्योऽधिकमवर्तत । तादृशे कौमारे वयस्यपि सोऽभिमन्युर्महतां वीराणां बलवतां च भावात्सर्वथाऽनूनतां स्वामदर्शयच्चरमस्यामपि श्वासक्रियायाम् । एतदपि महाभारतादवगम्यत एव यन्न केवलमीषदूनशतवर्षमितायुषः पाण्डवा एव पूर्णविक्रमा अयुध्यन्त किन्तु बहूनामन्येषामपि नामान्युदाहर्तुं शक्यन्ते ये द्विशतवर्षायुषः पञ्चशतवर्षायुषश्चायुध्यन्त न च तेषां शौर्यं बलं च युवभ्योऽल्पतरमासीत् । बहुवीरजीवितान्तकृद्युद्धं समाप्य भीमो धृतराष्ट्रमुपाययौ । स च पुत्रशतनिधनोद्भूतक्रोधाश्रयाद्दह्यमानवृद्धदेहः प्रणयाश्लेषापदेशेन भीमदेहं चूर्णीकर्तुमैच्छत् । विदितधृतराष्ट्रचिकीर्षितेन भीमं तस्मात्त्रिासता श्रीकृष्णेन भीमस्यायसीं प्रतिकृतिं धृतराष्ट्रो ग्राहितः । सोऽन्धो वृद्धस्तां प्रतिकृतिं खण्डशश्चकार । एतेन पञ्चषष्ठ्युत्तरशतहायनस्यापि धृतराष्ट्रस्य बलातिरेकोऽनून इति निश्चीयते । कृष्णो व्याधशराघातान्निधनमापत् । स्वकुटुम्बनाशोद्भवमनस्तापमसहमानः कृष्णस्य पिता वसुदेवो योगेन तनुं तत्याज । तस्य देहेन सहैव देवकी स्वतनुमग्निसादकरोत् । पाण्डवाश्च राज्यं विहाय हिमालयं गत्वाऽन्तमलभन्त । यदि नाम ते तथाऽऽकस्मिकं मृत्युं नावाप्स्यंस्तर्हि ततः परमपि चिरमजीविष्यन् ।

८ महर्षेर्व्यासस्य महत्त्वं निगूढसर्वज्ञत्वं च ।

महर्षिर्व्यासो यमनियमादिसम्पद्भिः शाश्वतममृतत्वमविन्दतेति पुराणादिधर्मग्रन्थाः प्रकटयन्ति । तस्मात्पूर्वं परं च तादृशो न कोपि जगत्यजनि । यतस्तस्य महिमा सर्वेषामेव माहात्म्यं प्रत्यादिशति । स स्वयोगशक्त्याऽन्यन्नवं जगन्निर्मातुमपि शशाक । अतीतं सद्भविष्यच्च हस्तामलकमिव विदन् स आस । विदूरस्थोपि संजयः साक्षाद्दृष्ट्वा श्रुत्वेव च धृतराष्ट्राय युद्धप्रवृत्तेर्यदवोचत्तच्छ्रीव्यासप्रदत्ताया अलोकसामान्याया दिव्यदृष्टिशक्तेः फलम् । तस्यैव योगप्रभावेणान्धोऽपि धृतराष्ट्रः शतेन पुत्रैः परेतैः सहालपितुं तान्द्रष्टुं च प्राभवत् । नैतदेवकिन्तु युद्धे मृतानां सम्बन्धिनो मातरः पितरः पत्न्यो भ्रातरः स्वसारः सुहृदश्च साक्षाद्भौतिकेन देहेन विद्यमानैः स्वैः सह समग्रां रात्रिमालप्य दुर्वहं शोकभरं यल्लघूचक्रुस्तद्व्यासकृपाशक्तिविलसितमासीत् । येच तेनापि शोकं शिथिलयितुमक्षमास्ते पुनर्देहत्यागं विनापि लोकान्तरस्थानां स्वानां सांनिध्यं व्यासयोगबलेनैवापुः । यदि महाभारतं सम्यगालोच्येत तर्हिअन्यान्यपि बहून्युदाहरणानि महर्षेर्व्यासस्य धर्मसर्वज्ञतारूपाणां योगशक्तीनामुपलब्धानि भवेयुः । एतत्तु पूर्वमुक्तमेव यद्गीताज्ञानमुक्तश्रुतमपि कालेऽतीते कृष्णार्जुनयोः स्मृती धर्तुं नाशकतां तच्छ्रीव्यासः स्वशक्त्याऽस्माकं पुरोऽतिष्ठिपत् । नैव विस्मयेत एतद्यन्मानवानां मनोमोहापगमनोपकरणभूतमुत्साहसुखकारि मोक्षदं च गीताज्ञानं यदस्माकं पुरो बर्तते तत्तस्यैव महर्षे योगप्रभावदयाफलम् ।

९ कतिश्लोका व्यासेन गीताया निबद्धाः ।

सम्प्रति लभ्यमानायां गीतायां श्लोकानां सप्तशती विद्यते किन्तु नेदं गीताया वास्तविकं मानम् । यतस्तावती गीता न तावती । भगवता श्रीव्यासेन गीतामानमधिकृत्य यदुक्तं तेनाप्यस्य निर्णयो विधातुं शक्यः ।

तद्यथा—

" षट्शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपंचाशत् सप्तषष्टिं च सञ्जयः ॥
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ॥ "

(भी० प० अ० ४३ श्लो० ७)

किन्तु सम्प्रति प्रचलितायां सप्तशतश्लोकात्मिकायां ५७५ श्लोकाः कृष्णोक्ताः, ४० अर्जुनोक्ताः, ८४ संजयोक्ताः एकश्च श्लोको धृतराष्ट्रोक्त इति दृश्यते । ततश्च ४५ श्लोकविकलामेव गीतां वयं पापठ्यामहे । यैर्विद्वद्भिर्महाभारतः सुधीदृष्ट्याऽधितो नैतत्ते प्रत्याख्यातुमीशाः । पंचाशत्षष्टिवा विदुषो विहायेमं संशयमुत्थापयितुं समाधातुं ततश्च नृन् गीतामानविषये विश्वासयितुं न कोपि यत्नमधात् । अन्यत्र शुद्धपाठाद्यन्वेषणचणा अपि विद्वांसो बहोः कालात् ७०० श्लोकात्मिकां गीतां पूर्णामेव मन्यमाना अत्र मौनं भजन्ते ।

१० कथमद्य प्रचलिताया गीताया अपूर्णताऽजनि ।

गीतायां निर्मितायां पञ्चसहस्रमिताः शरदोत्यगुस्ततश्चास्मिन्देशे धर्मराजपरिवर्त्तनक्रान्तयोऽन्याश्च विपदः काले काले आर्याः समन्वभूवन् । अङ्कितानां ग्रन्थानां जीर्णत्वात्कृमिभुक्त-

त्वाल्लिपिकरावोधप्रमादाभ्यां चानेकसंशोधकहस्तगतत्वाच्च प्रतिलिपीनां भिन्नरुचिवुधकृतकारितत्त्वाच्च लोके स्वसम्प्रदायादिपक्षपाताच्चान्येभ्योऽपि हेतुभ्यो वास्तविको गीतापाठो विकृतिमापत् । एवमपि प्रमाणीभवति यच्छतानि पाठक्रमादिभेदानामस्या गीताया अद्याभूवन् । एवमवस्थितेऽपि प्राचीनतमा हस्ताङ्किता ये गीता ग्रन्था अद्योपलभ्यन्ते ते व्यासोक्तं कृष्णवचोऽद्य प्रचलितां गीतायामपूर्णमिति दर्शयन्त्येव ।

पंचचत्वारिंशदुत्तरसप्तशतश्लोकात्मिकाया अपि गीताया वहूनि भाष्याण्यभूवन् । श्री शङ्कराचार्यात्पूर्वं गीता भाष्याण्यासन्निति तद्भाष्यादेवावगम्यते । वयं त्वेतदपि प्रतीमो यत् ७४५ श्लोकात्मिकायाः समूलानि भाष्याणि हस्तलिखितपुस्तकालयेष्वन्यत्र वा वहुभिरज्ञातानि भविष्यन्ति । यतोऽद्यापि सहस्राधिकेषु वर्षेषु यातेषु यानि प्राचीनानि भाष्याणि लभ्यन्ते तेषु महामहेश्वराचार्यराजानकाभिनवगुप्तस्य गीतार्थसङ्ग्रहो राजानकरामकवेः सर्वतोभद्र इतीमे द्वे उल्लेखमर्हतः । उभे अपि ते काश्मीरपाठ इत्यभिधीयेते । पुण्यपत्तनतोऽपि तादृशं मूलमात्रमेकं पुस्तकं मुद्रितम् । किन्तु तादृशपुस्तकान्वेषणे समीक्षकाणां विदुषां न महान् यत्नः । न च बहवो यत्नवन्तः। कृतेऽत्र यत्ने श्री शङ्करात्पूर्वं विद्यमानानां गीतापाठानां तेषामेव भाष्याणां च नासंभवोपलब्धिरिति निश्चितमेव ॥

मुहम्मदीयानां सम्राजां समयेऽर्वभाषायां पर्शुभाषायां चानूदिता गीतोपनिषदश्च वहुत्र लालभ्यन्ते । ततोऽपि गीतायाः ७४५ श्लोकात्मकत्वं प्रमाणीभवति । अतो गीतायाः ७४५ श्लोकात्मकत्वं सिद्धम् ।

सम्प्रति प्रचलितायां गीतायां ५७५ श्लोकाः कृष्णोक्ताः सन्ति । श्रीव्यासवचोऽनुसारं ते ६२० भवितुं युज्यन्ते । अतः ४५ श्लोकाः कृष्णोक्ता एवास्यामपेक्ष्यन्ते ।

११ गीताया हस्तलिखितपुस्तकानां समाहरणं समीक्षणं च तस्याः पाठापूर्णतामपाकर्तुमावश्यके ।

श्रीगीतापराख्योऽयं श्रीकृष्णार्जुनसंवादो यत्र यत्र वेदान्तग्रन्थटीकासूद्धृतो यांश्च ग्रन्थानाश्रित्य श्रीकृष्णः स्वविवक्षितं व्याख्यत् , तानालोच्याप्रचलितो गीतापाठः पूरयितुं संभाव्यते । एतद्विधातुं प्राचीनानां वेदान्तादिग्रन्थानां (गीतायाश्च) भाष्यादीनां हस्तलेखाः संगृहीताः समीक्षिताश्च भवेयुः । ते ग्रन्थाः संस्कृते प्राकृतेऽवंपर्शुवाङ्मययोर्वा स्युरुद्दिष्टं न साधयिष्यन्तीति न । ये विषया गीतायामुक्तास्तेषां यत्र यत्र सम्बन्धस्तद्वाङ्मयमन्वेष्टव्यम् । तत्र लब्धाः पाठाः संवादयितव्याः । अस्माभिर्लब्धेऽधिके पाठे यद्यदुपनिषन्मन्त्रैः संवदति यावच्च तच्छब्दार्थसंवादसमन्वयावपि नोपेक्ष्यौ । एवमपि गीताया अपूर्णताऽधिकांशं निरस्ता पाठभेदाश्च शोधिता भवितुं शक्नुवन्ति । तेन जनता गीताया वास्तविकं पाठं सविश्वासं ज्ञापिता भवेत्तस्याश्च ७०० श्लोकानेव शरीरभूतान् मन्यमानानां विश्वासः शिथिलितो भवेत् । एवं कर्तुं कतिपये विद्वांसः सम्प्रति यतन्ते किन्तु न च ते बहवो न च तेषां यत्ना दृढाः ।

अद्य प्रचलितो गीतापाठो ,यद्यप्यपूर्णो बहुधा भिन्नश्च तथापि मन्त्रेणेव मोहयति सर्वं जगत् । गीतासमादरपरा विद्वांसोऽनुमिमतां यदयं ग्रन्थः शुद्धाविकलपूर्णपाठो यदा लब्धा

तदा कियज्जगदुपकरिष्यतीति । गीतापाठस्य विकलतां पश्यन्तः प्रायः सर्वेऽपि भारतीया विद्वांसस्तत्पाठशोधनं विकलमूलपूरणं चाधर्ममिव मन्यन्ते । सहस्रद्वयमितेभ्यो वत्सरेभ्यः केनापि विदुषेमं विषयमधिकृत्य संशयोत्थापननिराकरणयोर्न मेधा नियोजिता । यतोऽचर्यतमेन भगवता श्रीशंकराचार्येण विहिते भाष्ये ततस्तन्मतः पाठ एव सर्वानन्यपाठान्वेषणेऽलसांस्तेनैव तुष्टांश्चाकरोत् ।

सम्प्रति ग्रन्थपाठान्वेषणादिनिहितानेकविद्वन्मानसः कालोऽस्ति । येच गीतापाठमेव स्वधर्मसर्वस्वममन्यन्त न च पाठपरिवर्त्तनाद्यसहन्त तेऽप्यद्यापेक्षितं गीतापाठं पूरयितुं कामयन्ते । अतोऽद्यैतत्पाठपूरणं मानवसमाजमतीवोपकरिष्यतीति । निश्चितमेव । ईदृशी प्रवृत्तिश्च पाठाद्यन्वेषणनिर्णयविधायिनो विदुषः प्रोत्साहयति ।

१२ नानासम्प्रदायपोषणपराणि गीताव्याख्यानानि ।

भारतव्याप्तनानासम्प्रदायपोषणपरैः श्रीगीताव्याख्यानैः पाठाद्यन्वेषणमनोद्वाराणि प्रायः संवृतानीव । अनेके ह्याचार्याः प्रस्थानत्रयीति समस्ताभिधानामुपनिषद्ब्रह्मसूत्रगीतानामध्यात्मज्ञानपराणि व्याख्यानानि निर्ममिरे । तैश्च ते स्वसिद्धान्तान्पुपुषुः प्रमाणीचक्रुश्च । एतादृशी मनःप्रवृत्तिः श्रीशङ्कराचार्यकालात्तन्मतानुयायिनामेव प्रथममजनि । ततः पूर्वं ये भाष्यकृतस्तेषां लक्ष्यमन्यदेवाऽभवत् । ते सम्प्रदायादिपक्षपातापेतास्तथा गीतां व्याख्यन्यथा न केवलं गीतार्थो जनतया व्यज्ञायत किन्तु व्याख्यातॄणां स्वार्थलवोऽपि तत्र न दृश्यते । भगवता

शङ्कराचार्येण बहूनामीदृशानां व्याख्यातॄणां क्वापि प्रत्याख्यानं क्वापि स्वीकरणं विहितम् । तदेतत्सर्वं प्रमाणीकरोति ।

कतिपये व्याख्यातारः स्वमतपोषणाकर्षणोपयोगं गीताया व्यदधुः । द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतादिभक्तिवैराग्याणामन्यतममेव पृथक् तेषां मते गीतार्थनिश्चयः । एकस्मादन्यद्व्याख्यानं भेदमेतीति तु नास्ति संशयावकाशः । श्रीकृष्णमपि ते स्वमतपोषणोपकरणममानयन् । इतिहासज्ञास्त्वेतज्जानन्त्येव यदष्टादशाक्षौहिणीमितबलान्तकृदनेकाप्रतिमवीरावसानफलमष्टादशदिनसमाप्यं महाभारतीयं युद्धं गीतोपदेशमन्वैत् । कृष्णार्जुनौ ततःपरं न लोककर्म जहतुः । न कमपि सम्प्रदायमतिष्ठिपताम् । न च स्वप्रतिमार्चनाय लोकं न्ययोजयताम् । ततः प्रतीपमर्जुनः प्रतीपभूपान्तात्तस्माद्युद्धात्परं भ्रातृभिः सह षट्त्रिंशद्वर्षाणि राज्यं बुभोज । श्रीकृष्णश्च ततः परं गार्हस्थ्येन वर्तमानो बहून्यद्भुतानि कर्माणि कुर्वञ्जिजीव । यादवान्ते जाते च देहमत्यजत् । श्रीकृष्णवियोगदुःखमसहमानाः पाण्डवाश्च हिमालयं गत्वाऽन्तमापुः ।

१३ गीताव्याख्यातॄणां भ्रान्ताः सार्वत्रिका विश्वजनीनाश्च ।

गीतोपदेशः सर्ववर्णाश्रमादिविभागभाजामन्येषां च नृणां सर्वावस्थासु विद्यमानानां चोद्धाराय तान्सर्वानुद्दिश्य प्रयोक्तुं शक्यते । तेषां धर्मान् संक्षिप्योपदिशन्नयं ग्रन्थस्तान्सर्वानेव सोपपत्तिनित्यनैमित्तिकापद्धर्मादिषु कर्तव्येषु नियोजयति । अध्यात्मज्ञानं त्वस्य तथा सर्वमान्यं यथा न केनापि प्रत्याख्यातुं शक्यते । न च तत्कस्यापि मनसोऽर्ष्याद्वेषावुद्भावयति । वेदो-

पनिषदां जैमिन्यादिरचितानां तथा वेदानुसारिवेदान्तादिशास्त्राणां स्मृत्यादीनां च सर्वेषामेव शास्त्राणां मूलग्रन्थानां च समाससारभूतोऽयं ग्रन्थः सर्वेषां नृणां मनोहारीति युक्तमेव। अस्मिन्यदुक्तं तत्सर्वभूभागजातानां सर्वसम्प्रदायानुयायिनामात्मनः प्रसादयति विशोकीकरोति च ॥

१४ बुद्धजन्मनोऽर्वाग्गीतानिबन्धनं नाभवत् ।

गीतायाः षोडशेऽध्यायेऽनीश्वरवाददर्शनाद् बहवः स्वमतस्थापनपरा गीतां बुद्धसम्प्रदायप्रवर्त्तनादर्वाक्कृतनीं मानयन्ति । ये च तानाप्तयन्ति त उपेक्षन्ते रामायणादीनितिहासान् । अपरिहार्येण पितुर्वचनेन वनवासाज्ञामवाप्य श्रीरामश्चित्रकूटं गिरिं गत्वा तत्र कमपि कालमतिष्ठत् । तस्य भ्रातरौ भरतशत्रुघ्नौ मातृभिः सह वशिष्ठादिभिर्ऋषिभिः सुमन्त्रादिभिर्मन्त्रिभिरन्यैश्च पौरैरन्वितौ तमभ्येत्यायोध्यां प्रति निवर्त्तितुं प्रार्थयामासतुः। रामो यदा न न्यविवृत्सत्तदा राज्ञो दशरथस्य मंत्री ऋषिर्जाबालिर्नास्तिकानुमतैस्तर्कै रामसंकल्पं परिवर्त्तयितुमयतत । जाबालिश्चानास्तिकः परमधार्मिकश्चासीत् । ततो रामो जाबालिं नास्तिक्यप्रचारपरमुक्त्वा प्रत्याख्यात् । जाबालिः प्राप्तावसरमेव स्वं नास्तिक्यं स्वीचक्रे । एतेन वयं दृढं ब्रूमो यद्रामायणकालात्पूर्वमप्यनीश्वरवाद आसीदेव । गीतायां तस्य दर्शनात्सा बुद्धकालादर्वाक् कृतेति वक्तुमनुचितमेव । महाभारते यवना म्लेच्छाश्च युधिष्ठिरस्य सामन्ता आसन्निति दृश्यते । किमेतेन मुहम्मदीयेषु भारतस्य साम्राट्सु जातेषु महाभारतं निरमायीत्युच्येत । प्रसिद्ध इतिहासज्ञः अलबेरुनीत्याख्यो यो वैक्रम्यां द्वादश्यां शताब्द्यामभूत् सोऽधीतसंस्कृतवाङ्मयः प्रमाणपुष्टं

तदानीन्तनमार्यावर्तस्येतिहासं व्यरचयत् । तस्याङ्लभाषानुवादः Albaruni in India इति प्रसिद्धः । तस्मिन् ग्रन्थे स महाभारतस्य विद्यमानतां तस्य च चतुःसहस्रवर्षपुरातनत्वं मन्यमानस्तद्बहुत्रोदहरत् ॥

१९ गीतामधिकृत्यानुपपन्ना कल्पना ।

केचिदेवमप्युद्घोषयन्ति यद्युद्धकाले पंचचत्वारिंशच्छ्लोकोत्तरां वा केवलं सप्तशतपद्यात्मिकां वा गीतां श्रोतुं लब्धसमयोऽर्जुनो न भवितुं शक्नोति । ततश्च ते ब्रुवते यद्वास्तविक्या गीतायाः सप्त चतुर्विंशतिर्वा सप्ततिर्वा श्लोका एवासन् । ततोऽवर्वाक् तस्याः शरीरोपचयो व्यधायि केनापीति । ततो न पूर्णा गीता श्रीकृष्णोक्ता इति । एवमनुपपन्नं सम्बन्धापेतं जल्पन्तस्ते न जिह्रियति । एतादृश्यः कल्पनास्तत्कर्तॄणामज्ञत्वं विमतित्वं च द्योतयन्ति । यतः श्रीकृष्णार्जुनयोः संवादः सर्वजनवत्सामान्यव्याहारे संवाद एवासीत् । श्रीव्यासस्तत्पद्यतामानयत् । लोके द्वयोर्यापितैकहोरः सम्वादो विवादो वा यदि पद्यैर्वर्णितो भवेत्तर्हि सोऽथोजितपद्यकृद्व्याख्यानलवोपि सहस्रमितैः पञ्चदशशतमितैर्वा श्लोकैर्निबध्यते नाल्पैः । तुष्यतुदुर्जनन्यायेन मन्येताप्येतद्यदि सप्तशतमितैः श्लोकैरपि कृष्णार्जुनयोरुक्तिप्रत्युक्ती जाते तर्हि तयोः पाठे सार्धा केवला वा होराऽपेक्ष्यते । तावांश्च कालस्तदा न दुष्प्रापः । मूढधिय एव ते येऽनेकशतपत्रलेख्यं सविस्तरबहुव्याख्यानं गीतापाठं श्रीकृष्णार्जुनसंवादमेव मन्यन्ते । अनघा अविचारार्हाश्च तेषां कल्पनाः । वस्तुतस्तु कृष्णार्जुनसम्वाद एकां सार्धां होरामव्ययत् । तदेव भगवता व्यासेन पद्यतामानीतं गीतारूपमगमत् । नानैसर्गिकमेतद्यद्यशो विद्वान् धार्मिकः

आततायिभिः कदर्थितोऽपि यः कोऽपि प्रवर्त्स्यमाने दुर्दर्शे सम्बन्धि-राजयोधादिशरीरकर्त्तनरूपवीभत्सव्यापारे युद्धे कृपाशोकमोहाक्रान्तमना भवेत् । तादृशाद्युद्धात्पराङ्मुखता निविवृत्सा वा तस्यावश्यंभाविनी । नैतावदेव-सहृदयास्तु तस्माद्युद्धादन्यानपि निवर्त्तयितुमेषिष्यन्ति । तथैवार्जुनो यद्यपि वेदतदङ्गादिविदासीत् तथापि तादृशि समये तस्य मोविशोकाक्रान्तत्वं स्वभावसिद्धम् । एवमवस्थितावर्जुनमोहनाशः कृष्णस्य हेरैकमात्रविधेय आसीदिति नानुपपन्नम् । मूर्खा विद्वांसोऽपि चैतादृशान्विवादान्कुर्वन्त्येव गीतामधिकृत्य । वयमितःपरमन्यस्मिन्पुस्तक एतादृशानां संवादानामुद्भावनसमाधाने विधास्यामः ॥

१६ अस्माकं गीताध्ययनं तत्पाठादिशोधनेच्छा च ।

अद्य चत्वारिंशद्वत्सरा गता यदाहमर्हणीयानां श्री केवलराममहोदयानां गुरूणां चरणौ सेवमानश्छात्रावस्थायां तेभ्यो विद्या अध्यगीषि ते तदा चैकस्मात्प्राचीनाद्धस्तलिखितपुस्तकान्मां गीतामध्यापयन् । ततोऽद्यावधि गीतापाठो ममाह्निकं कर्माजनि । ततोऽपि च त्रिचतुरेष्वेव वर्षेष्वतीतेषु मम पूर्वसुकृतपक्तिनाऽहं रैवतके गिरावर्ह्यपादानां श्री देवतास्वरूपाणाम अच्युतानन्दस्वामिनां दर्शनलाभसुखमन्वभवम् । योगितमा मन्त्रायुर्वेदादिनानाशास्त्रपारदृश्वानस्ते स्वचरणसेवायां मामन्तेवासिनमकारयन् । तैः सह तिष्ठन्नहं तेषामद्भुता योगशक्तिरपश्यम् । तद्यथा—

तेऽदृश्यरूपाः कामरूपा यथेच्छमभवन् । तेषां त्रिकालदर्शित्वमस्माभिरनेकधानुभूतम् । पञ्चविंशत्युत्तरशतहायना अपि पंचविंशतिहायनयुवाकारशक्तिभृतस्तेऽदृश्यन्त । यदा कदाच ते मह्यं कस्मादपि प्राचीनतमहस्तलिखितपुस्तकाद् गीता-

व्याख्यानमतीवाद्भुतमकुर्वन् । नाहं जानामि कति श्लोकास्तस्मिन्पुस्तकेऽवर्तन्त । कति च पाठांशभेदाः । यदहं स्मरामि तदेतद्यत्ताट्टङ्मनोहारि व्याख्यानं नान्यत्र मया श्रुतम् । तदा प्रभृति मम मनसि गीताभक्तिरुदभवत् । अहं चान्धभक्तवन्न लब्धेनैव पाठेन तुष्टः किन्तु गभीरं विचारयन्तस्याः पाठापूर्णताममन्ये । यदा च महाभारते मया गीतामानं ७४५ श्लोकमितमस्तीति दृष्टं ततः प्राचीनपुस्तकेभ्यः पाठाद्यन्वेषणे मम मनः सोत्सोहं लग्नम् । खिस्ताब्दे १९१० तमे रसशालायां स्थापितायां ततःपरं समुन्नत्या सह संपन्नायां च तस्यां जातायामेतस्याः प्रवृत्तेर्दृढता सक्रियाऽजनि ।

१७ रसशालान्तर्गतसरस्वतीग्रन्थभन्डारे हस्तलिखितानि पुस्तकानि ।

द्वात्रिंशद्वर्षाण्यस्माकं ग्रन्थसमाहरणश्रमस्यानल्पधनव्ययस्य चैतत्फलं यदद्यास्माकं ग्रन्थभण्डारे परमेशकृपया भाग्यबलाच्च सार्धषट्सहस्रमिता महार्घा ग्रन्थाः सन्ति । ते च नानाभाषालिपिरूपा अपि प्रायः संस्कृतवाचि सर्वासामेव वाङ्मयशाखानां विद्यन्ते। तद्यथा—वेदब्राह्मणधर्मशास्त्राणि, पुराणानि, धर्मसम्प्रदायग्रन्थाः, वेदान्तेतिहासकर्मकाण्डस्तोत्राणि, मन्त्रतन्त्रग्रन्थाः ज्योतिषग्रन्थाः (खगोलगणिते ग्रहचारफले च) सशल्यतन्त्र आयुर्वेदः, अर्थकामशास्त्रे, शिल्पशब्दतर्कशास्त्राणि, काव्यानि नाटकानि, अलंकारशास्त्रमेते चान्ये विषयास्तेषु वरीवृत्यन्ते । तथा प्राचीनार्यभाषा (हिन्दी) यां प्राचीनासु वङ्गगुर्जरमहाराष्ट्रगीःसु चापि बहवो ग्रन्थाः सन्ति । सर्वेषामेतेषां ग्रन्थानां नामप्रकारादिवदेकं सूचीपत्रमस्माभिर्निरमायि तद्यथासम्भवं शीघ्रं मुद्रापयिष्यते ।

१८ षट्त्रिंशदुत्तरद्वादशशततमे वैक्रमेऽब्देऽङ्कितं गीता पुस्तकं प्रचलिताया एकविंशदधिकश्लोकं सार्धद्विशताधिकभिन्ननानापाठांशम् ॥

अस्माकं रसशालासरस्वतीग्रन्थभण्डारे चत्वारिंशद्धस्तलिखितानि गीतापुस्तकानि सन्ति । सर्वाण्यपि तानि भेदं यान्त्येकस्मादन्यदित्येवम् । यत्पुस्तकमवश्यदृश्यं विचारगौरवं च वैक्रमे १२३६ तमेऽब्दे लिखितम् । तस्मिन्नेकविंशतिरधिकाः श्लोकाः प्रचलिताया गीताया वर्तन्ते प्रायः सार्धद्विशताधिकमिताश्च पाठांशपरिवर्ताः । संवदत्यतीवास्य पाठो बहुत्र काश्मीरपाठेन । अन्तेऽस्य यल्लिखितं तेन तस्य कालोऽवगम्यते । तदेतत्—

"संवत १२३६ वर्षे मिति ज्येष्ठ शुक्ल पंचम्यां...दिने गंगाशंकरपठनार्थं गणपतव्यासेन लिखितं प्रतिलीपिं संवत १५९८ वर्षे चैत्रे विमलगणी शिष्य मुनी सिंह विमला...।"

अस्य पुस्तकस्य पत्राणि द्वादश तेषां प्रत्येकं सार्धचतुर्दशाङ्गुलस्तिर्यगायामः । षडङ्गुलमितश्चोपरिष्टादधोभागावधिरायामः । उभयतः सम्भूय चत्वारिंशत्पङ्क्तिभृन्ति पत्राणि । 'पड़ीमात्रा' इति प्रसिद्धा लिपिः ।

अद्य षड्वर्षाणि व्यतीतानि यदास्मत्कृतया टीकया सहास्माभिर्विदुषामालोचनाय प्रथममेवैतत्पुस्तकं प्रकाशितम् । तस्यैव च द्वितीयं संस्करणं संस्कृताङ्गलगिराष्टीकयोस्ततो द्वयोर्वर्षयोरतीतयोर्मुद्रितम् । चन्द्रघण्टाभिधा संस्कृतटीका तु त्रयाणामेवाध्यायानां तत्रासीत्किन्तु तत्स्थपाठभेदपोषणकृतसमालोचनात्मकं सोपपत्ति व्याख्यानमष्टादशानामेवाध्यायानामवर्तत । पुरातनपाठाद्यन्वेषणपराणां जगतोऽनेकदेशवासिनां विदुषा-

मन्येषां च काश्मीरपाठादधिकं तन्मन आकर्षणायाकल्प्यत । न केवलं भारते वसतां किन्तु बहूनामधोदेश अमरीकः (America) शर्मदेश (Germany) इतालि (Italy) प्रभृतिभूभागेषु जनिभाजां तत्र तिष्ठतां च विदुषामन्येषां च गीतानुरागिणां सामयिकवृत्त पत्राणां च गीतापाठाद्यधिकृत्य तत्पुस्तकं सम्मतिविवादहेत्वभूत्।

१९ भूर्जपत्रलिखिता ७४५ श्लोकात्मिका गीता।

अद्य वत्सरद्वयमयात् । यदा वयं स्वमित्राणामस्मद्ग्रन्थप्रकाशनप्रशंसापराणां च निर्बन्धादस्मत्कर्तृकां टीकां (चंद्रघंटाभिधाम्) यथा शीघ्रं मुद्रणाय समापयितुं यत्नमाचरन्त आस्म तदा सहसैव वाराणस्याः प्राप्तात् वाराणसीस्थैरानंदगुहाभिधतीर्थस्थाननिवासिभिः परममाहेश्वरैर्हरिरामपंचोलिसंज्ञकैरस्मन्मित्रवर्यैः प्रेषितात् पुस्तकनिचयात् बह्वन्यविषयपुस्तकान्तर्लीनमिव भूर्जत्वक्पत्रेष्वङ्कितमेतद्गीतापुस्तकमस्मद्दृशोगोचरतामापत् । एतस्मिन्पुस्तके ७४५ श्लोकाः सन्ति। अस्याङ्कनतिथ्यादि विरमति लेखे दर्शितमस्ति तच्चैव ।--

" इति श्रीमद्भगवद्गीता समाप्त विक्रम संवत १६६५ माघ कृष्ण १ प्रतिपदी मंदवासरे "

अस्य पुस्तकस्य विंशतिः पत्राणि । प्रतिपत्रं प्रायः सार्धचर्तुदशाङ्गुलस्तिर्यगायामः । पञ्चाङ्गुलमितश्चोपर्यधः प्रतिपत्रं परिमाणम् उभयतः संमेल्याष्टाविंशतितस्त्रिंशत् पङ्क्तयः । अस्य लिपिः "पड़ीमात्रा" इति या लोके प्रसिद्धा सैव । अस्य पुस्तकस्य वाचनावगमनयोर्बहुमासमितः कालोऽस्माभिर्यापितः । अन्ते चास्योपलब्धिवाचनसाफल्ये अस्माकं भूयस आनन्दायाकल्प्यत । यतस्त्रिंशद्वर्षाणि विहितो गीतान्वेषणेऽस्माकं सफलतामगमच्छ्रमः । एतन्महार्घं पुस्तकं दिव्यमो-

श्वरेणास्मभ्यं स्वयमिव प्रेषितम् । कतिपयानि पत्राण्यस्य तथा शीर्णानि दीर्णानि विकीर्णखण्डानि चासन् यथो तत्स्थानि शब्दाङ्कनानि संगमय्य वाच्यतामानेतुं कृच्छ्रेण वयं प्राभवाम । श्रमखेदाववigणय्यात्र साफल्येनातीवतुष्टप्रसीदन्मानसा वयं ७४५ श्लोकसनाथमिदं गीतापुस्तकं गीताप्रणयिनां विदुषामन्येषां चावलोकनाय प्रकाशयामः । मुद्रितेन पुस्तकेन सहैव प्रतिपत्रमस्य प्रतिकृतीर्विधाप्य ता अपि मुद्रापयितुमस्माकमासीदभिलाषः । किन्तु गोंडलपत्तने तादृशप्रतिकृतिविधायिचित्रयन्त्राद्यभावाद्धयमेतस्य पुरातनस्य विद्वदर्हणीयस्य प्रतिकृतीर्मुद्रापयितुं सम्प्रत्यप्रभवाः । तस्मिन्नतोवोपयोगिनि कार्ये यद्यपि सम्प्रत्यनीशा वयं तथाप्यागामिनि सन्निकृष्ट एव कालेऽस्य पुस्तकस्य सर्वाण्येव पत्राणि प्रतिकृतितामानाय्य विदुषां पुरः स्थापयिष्यामः ।

२० त्रयाणां गीतामानानां तुलनात्मकं चक्रम् ॥

	श्रीव्यासमता गीता श्लोकसंख्या ।	प्रचलित गीताश्लोकसंख्या ।	भूर्जपत्राङ्किते पुस्तके गीताश्लोकसंख्या ।
कृष्णोक्ताः श्लोकाः	६२०	५७५	६११
अर्जुनोक्ताः श्लोकाः	५७	८४	६५
संजयोक्ताः श्लोकाः	६७	४०	६८
धृतराष्ट्रोक्तः श्लोकः	१	१	१
समाहारः	७४५	७००	७४५

अस्मिन्पुस्तके दशानां पद्यानामाधिक्यं कथमिति चेद्ब्रूमहे। षट्पान्दि कतिपयानि पद्यानि लिपिकरेण चतुष्पान्द्येव गणितानि भवेयुः। पुराणमहाभारतादिषु बहूनि पद्यानि प्रकरणपूरणाय षट्पान्दिकुत्रचिदष्टपान्दि च वर्वृतति। एवं चात्रापि लिपिकरेण चतुष्पान्द्येव सर्वाणि पद्यानि भवन्तीति मत्वा कुत्रचित् तादृश्यां गणनायां कृतायां संख्याधिक्यं नासम्भवम्। अथापि-अर्जुनसंजययोरुक्तयोर्ये श्लोकास्तेषां स्तोकमावृत्तिरत्र दरीदृश्यते। यतः संजयः श्रीकृष्णार्जुनसंवादं धृतराष्ट्रस्य पुरोऽवदत्। अतस्तत्त्वानुपपन्नम्। अवधानार्हन्त्वेतदस्ति यदेकविंशत्युत्तराः षट्शतमिताः श्लोकाः श्रीकृष्णोक्ता अष्टषष्टिमिताश्च संजयोक्ता अस्मिन्पुस्तके सन्ति। उभयत्रैकश्लोकमात्रा वृद्धिर्न संशयमावहति। तथैव च प्रचलितायां गीतायामर्जुनोक्ताश्चतुरशीतिः श्लोकाः अस्मिन्पुस्तके तु पंचषष्टिस्ततस्ते व्यासमतेभ्यः श्लोकेभ्योष्टावधिकाः। एत एव प्रचलितायां गीतायां २७ अधिकाः। अस्मत्पुस्तके तु न गरीयान् भेदः। एवं चात्र संशयलेशोपि नावशिष्यते यदेतद्भूर्जत्वक्क्ष्वंकितं गीतापुस्तकं प्रमाणतमं व्यासोक्तया श्लोकसंख्यया संवदति च। अतीवाश्चर्यकृदेतद्यदस्य पुस्तकस्य पाठो भूयान्काश्मीरपाठ एव। किन्तु तत्रापेक्षिता अधिकाः श्लोका न सन्ति। अत्र तु व्याससम्मता पूर्णैव श्लोकसंख्या।

रसशालाप्रवर्तनकर्मणां बहुत्वादस्माकं तत्रैव व्यापृतत्वात्प्रतिमासं द्वादश वा पंचदश वा कला एव वयं गीतायै प्रयोजयितुं शक्नुमः। तथापि तादृशापरिहार्याणि बहूनि कार्याणि भृत्यसात्करिष्यामस्ततश्चास्य नवोपलब्धस्य गीतापाठस्य

टीकां समाप्याचिरादेवापेक्षितां विदुषां टीकापूरणोत्कण्ठां सफलां करिष्यामः ।

पूर्वमस्माभिः प्रकाशिते गीतापुस्तके या उपपत्तयस्तत्र वर्तमानानां पाठांशभेदानां प्रमाणीकरणे दर्शिता आसन्ता अधिकृत्य बहुभिर्विद्वद्भिर्विरोधः कतिपयैरन्यैश्च क्षोभोपि दर्शितः । तस्मिन्विषयेऽद्यावधि न किमप्यस्माभिः प्रकाशितम् । तदधिकृत्योपपन्नां विस्तृततरां च टीकां पूर्णां तदैव कर्त्तुं प्रभवितास्मो यदोज्झितान्यसर्वव्यापारं स्वस्थं च मनोऽस्माकं भवेत् । अतस्तत्करणे यथासम्भवं विलम्बमल्पयितुमिच्छामः । साम्प्रतमस्याभिनवस्य ग्रन्थस्य मूलप्रकाशनेनैव सन्तोषमनुभवामः । अस्मिन् खलु पुस्तके पाठभेदो अधिकाश्च श्लोकाः प्रकरणाद्यौचित्यं तथा भजन्ति यथा वयं मन्त्रेण हृतचित्ता भवामः । अद्यावधि सहस्राणि वर्षाणि वास्तविकं गीतापाठं जनता नालभतेति नूनं मनसि दुःखमुद्भावयति ॥

कतिपयानीदृंशि विचारार्हाणि मुद्रितानि गीता पुस्तकानि ।

अद्यावधि बहूनि गीतापुस्तकानि मुद्रितानि । तेषां कतीनांचिदुल्लेखमत्र विधित्सामः । तत्र प्रथमं तु तद्यत्काश्मीरेषु मुद्रितमभिनवगुप्तकृतया टीकया सह । एकं च शर्म (जर्मनो) देशे मुद्रितम् । अपरं च कलिकातापत्तनाच्छ्रीशंकराचार्यकृतेन भाष्येण श्रीधरानन्दगीर्योष्टीकाभ्यां च सह प्रकाशितम् । अस्मिन्मुद्रितेऽद्य ६७ वर्षाणि व्यायन् । अन्यच्च श्रीताडपत्रीकर महोदयेन प्रकाशितम् । एतच्च भाण्डारकर ओरीएन्टल रीसर्च इन्स्टीट्युट इत्याख्ये

हस्तलिखितग्रन्थसंग्रहालयेऽवर्तत । मूलमात्रमेतत्काश्मीरपाठेन संवदति । एकं च मद्रासपत्तनीयमैलापुरोपपत्तनस्थे शुद्धधर्ममंडलेन मुद्रितम् । तस्मिन् ७४५ विकृतश्लोकसंख्या पूरिता । इतरदेकं ताडपत्रीकरमहोदयेन कृतान्वेषणसंस्करणं पुण्यपत्तनीयानन्दाश्रमतो मुद्रितम् । एकं लोकमान्य श्रीतिलक कृत भाषा टीकोपेतं एवं अत्र गीतायाः प्रकाशनान्यस्माभिर्विचार्यमाणतामानीतानि तद्यथा—

गभीरविचारोचितं तेषां यत्तत्प्रथमं समालोचामहे ।-यदभिनवगुप्तटीकोपेतं काश्मीरेषु श्रीनगरे मुद्रितं तत्काश्मीरपाठाभिधम् । अस्य चास्माकं पुस्तकस्य पाठेषु बहुधा साम्यम् । प्रचलितायाा गीतायाा अधिकान्यपि पद्यान्यत्र विद्यन्ते । शार्मण्यं, भाण्डारकर ओरोएन्टल रीसर्च इन्स्टीटयूट पूना तः प्रकाशितं चोभे पुस्तके काश्मीरपाठानुयायिनी स्तः । कालिकातासंस्करणं च प्रचलितगीतायामलब्धान् पाठांशान् ज्ञापयति । शुद्धधर्ममंडलमुद्रितं पुस्तकं तु प्रचलितपाठानुसारि बाह्येकैः श्लोकैः पूरितसंख्यं च । किन्त्वत्र प्रचलितपाठश्लोका इतस्ततो भिन्नस्थानेषु न्यस्ताः । इदं पुस्तकं यदस्माभिर्विचार्यमाणतामानीतं तत्र कारणमिदं यदस्य प्रकाशकैर्गीताश्लोका व्यासवचनानुसारं ७४५ मताः । पुण्यपत्तनीयानन्दाश्रममुद्रितं पुस्तकमपि काश्मीरपाठमेव बिभर्ति । तत्र राजानकरामकवेष्टीका वर्तते । सा च विस्तृतदेशीया तत्कर्तुः प्रौढिनी ज्ञानकौशले दर्शयति ।

अभिनवगुप्तटीकया सह काश्मीरपाठः ॥

अस्य गीतापुस्तकस्य गौरवं तद्यदस्मिन्मूलपाठानां वास्तविकत्वम् । टीका तु न विचारगौरवमर्हति । वस्तुतष्टीकेयं न

पूर्णा न विस्तृता महता व्याख्यानेनापि दुरधिगमा भविष्यति। अन्याभ्यष्टीकाभ्योऽतीव वैलक्षण्यं बिभ्रतीयं न सर्वमतं न च व्यासमतं गीतार्थं ज्ञापयति टीका शुद्धापीयं टीका बहुत्र दोषान्दधाति । तद्यथा–

" धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सर्वक्षत्र समागमे ॥
मामका पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

कुरूणां करणानां यत्क्षेत्रं अनुग्राहकम् अतएव सांसारिकधर्माणां सर्वेषां क्षेत्रं उत्पत्तिनिमित्तत्वात् । अयं स परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्–याज्ञव. स्मृ.) इत्यस्य च धर्मस्य क्षेत्रम् । समस्तधर्माणां क्षयादपवर्गमाप्त्या त्राणभूतं तदधिकारि शरीरम् । सर्वधर्माणां क्षदहिंसार्थत्वात् परस्परवध्यघातकभावेन वर्तमानानां रागवैराग्यक्रोध क्षमा प्रभृतीनां समागमो यत्र तस्मिन् स्थिता ये मामकाः अविद्या पुरुषोचिता अविद्यामयाः संकल्पाः । पाण्डवा शुद्धविद्या पुरुषोचिता विद्यात्मानः । ते किमकुर्वत कैः खलु ते जिताः इति यावत् । ममेति कायतीति मामकः अविद्यापुरुषः। पाण्डुः शुद्धः। " इति वर्तते तथा च तृतीयेऽध्याये ११ श्लोके यत्र प्रजापतिर्यज्ञैः सह प्रजा उत्पाद्य सर्वान्नृन्नित्यनैमित्तिकादियज्ञादीनामवश्यकर्तव्यतामुपादिशदित्युक्तम् । तत्रैव च देवानां नृणां च कर्मविनिमथ उदाहृतस्तत्र प्रतिशब्दसर्थो न वैचित्र्यं न भजते । तत्र श्रीमानभिनवगुप्तो दर्शयति ।

" देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ॥
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

"देवाः क्रीडनशीलाः इंद्रियवृत्तयः करणेश्वर्यो देवताः रहस्यशास्त्रप्रसिद्धाः । ता अनेनकर्मणा तर्पयत यथासंभवं विषयान्भक्षयतेत्यर्थः तृप्ताश्च सत्यस्ता वो युष्मान् आत्मन एव स्वरूपमानेोचितापवर्गान् भावयन्तु-स्वात्मस्थितियोग्यत्वात् । एवमनवरतं व्युत्थानसमाधिसमयपरम्परायामिन्द्रियतर्पणतदात्मसाद्भावलक्षणे परस्परभावने सति शीघ्रमेव परमं श्रेयः परस्परभेदविगलनलक्षणं ब्रह्म प्राप्स्यथ ॥११॥" इति वर्तते ।

स यज्ञकर्मादिशब्दानां प्रकृतासंबद्धं दर्शनदृष्टार्थं ब्रूते । एतादृशमभिनवं प्रकृतासम्बद्धमर्थं विदधता नित्यनैमित्तिकादिकर्मविधिं प्रकृतं विहायाऽध्यात्मार्थमाकर्षता तत्राभिनवगुप्तेन स्वनाम्नो याथार्थ्यमिव विहितम् । ततश्चैतिहासिकतां भारतस्य गीतायाश्च सोऽपाकरोत् । श्रौतादिकर्मणां च याऽवश्यकर्तव्यता गीतायामुपदिष्टा तामीदृशा अर्था निरस्यन्ति । ततश्च नास्तिक्यमिव तर्कमात्रमूलं धर्मादिकर्मोपपद्यते । अनेकोत्तमग्रन्थकर्तुर्महापण्डितस्याभिनवगुप्तस्यैवेयं कृति (टीका) रित्यत्रापि महान् संशय उत्पद्यते । यतः स शैवधर्मपरायणः, उपपन्नवक्ता महामाहेश्वरो विद्वत्तमश्चासीदिति तस्यान्येभ्यो ग्रन्थेभ्योऽवगम्यते । अतः प्रसिद्धादभिनवगुप्तादन्य एवायं टीकाकृद्भवेद् दुराग्रहग्रस्तो वा कोऽप्यधीतशास्त्रोऽभिनवगुप्तनाम्ना वा टीकां कृतवान् स्यात् । यत इयं टीका सर्वसंमतं प्रकृतैतिहासिकार्थं मनागपि न पुष्णाति । किन्तु पाठा श्लोकाश्चात्र वास्तविका अनेकेभ्योऽर्वाकृतनेभ्यः पाठभेदकृद्भ्यः सुरक्षिता अतोऽत्र लभ्यः काश्मीरपाठः श्रेष्ठः । वास्तविकस्य ७४५ श्लोकात्मकस्य गीतापाठस्य निर्णयायादः पुस्तकं बहु वेदयति ।

कथमभिनवगुप्तटीकायामध्यात्मार्थाकर्षणम् ?

बहवः खलु भारतीयानाचारानितिहासांश्च लघयितुं विरोद्धुं वा यियतिषमाणा दुराग्रहं करणयन्ति । ते च द्वेषवलादज्ञानबलात्, महाभारतादीनामपूर्णाभ्यासादनभ्यासाद्वा पल्लवग्रहणमात्रविद्यया वा महाभारतं कविकल्पनमेवास्तीति वावच्यमानास्तस्मिन्निर्मूलं स्वमतमारोपयन्ति । यदि टीकेयमभिनवगुप्तकृतैव मन्येत तर्हि धृतराष्ट्रपाण्डवकौरवादयो मनुजविशेषवाचकाः शब्दा न इतिहाससम्बद्धाः किन्त्वध्यात्मविद्याङ्गसंज्ञाविशेषा एव मता भवेयुः । एवं कृते-ऐतिहासिकं सर्वज्ञानविज्ञानसमवेतं महाभारतमेवासत्यं कल्पितदन्तकथारूपं भवदुद्धृतदृढमूलतामायाति । ततश्च श्रीव्यासर्षिणा कृतायास्तत्कृतमहाभारतान्तर्वर्त्तिन्या गीताया अनेकासां तट्टीकानां च गौरवोपयोगरूपं जीवितं क्व यायात् । अतएव वयं मन्यामहे यत्कोऽपि महापण्डितो विद्याभारवाह उन्मार्गगमितमतिर्वेदान्तानामन्धप्रचारकोऽभिनवगुप्तटीकापदेशेनावसरलब्धं स्वमतं गीताया आकृष्य न्यास्थत् । यतस्तस्यामेव टीकायामभिनवगुप्तः स्वयमेव महाभारतस्यैतिहासिकत्वं स्वीकरोति । गीताजातीयानां ग्रन्थानां टीकासु प्रकृतासम्बद्धस्यार्थस्य सन्निवेशो ह्येषामितिहासतामेवोन्मूलयति । 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसि' 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इत्येवमादीनि वाक्यानि विविधानेकशास्त्रशाखासम्प्रदायाद्यनुयायिनामपि वेदान्तविदां सर्वत्र जगति सर्वेषामेवाभिधया वा व्यञ्जनया वा मान्यान्येव । किन्तु कतिचित् स्वार्थलक्ष्यास्तानि जगद्वञ्चयितुमुपयुञ्जते । ब्रह्मैव सत्यं जगत्तु मृगतृष्णिकावदसत्यमिति सत्यमपि वचनं ब्रुवाणास्ते वेदान्त-

सारभूतामिमां वाचं यदा कदाप्यनवसरेपि प्रयुज्य स्वं ब्रह्मविस्त्वं दर्शयन्तो जनं वञ्चयन्ति । तेषां रुचिर्यदि केनापि जिज्ञास्येत चेत्तर्हि ते सुभोज्यसुपरिधेयसुभोग्यलिप्सवोऽनधीतवेदान्तेभ्योप्यधिकं ज्ञायन्ते । लिप्साकाले तेषां ब्रह्मज्ञानमदर्शनं भवति । यद्यपि ते षष्टिसप्ततिशतवत्सरमात्रस्थायि न शाश्वतं नापेक्ष्यं न च सत्यं मानवं शरीरं ब्रुवते तथापि स्वयं प्रवयसोपि नोज्झन्ति संसाररागम् । वस्तुतस्तु दाम्भिकास्ते महान्तमपकारं जगतश्चेक्रियन्ते ।

शुद्धधर्ममण्डलीयं गीतापुस्तकम् ।

इदं पुस्तकं नैकमपि श्लोकं प्रचलितगीताया अधिकं न चैकमपि पाठभेदं धत्ते । ततः प्रतीपं प्रचलिताया गीतायाः ३७ श्लोका न्यूना एवात्र । श्लोकाध्यायक्रमादिनियमोप्यत्र विचित्ररूप एव । तद्यथा--पूर्णा गीता षड्विंशतिमितेष्वध्यायेषु विभक्ता । प्रथमचरमावध्यायौ विशेषनामभाजौ । अन्ये २४ अध्यायाः प्रत्येकं चतुर्विंशतिश्लोकाः । गायत्रीच्छन्दः २४ अक्षरं शरीरमप्यस्मदादीनां चतुर्विंशतितत्त्वमतो गीतायाअपि २४ श्लोका अनिवार्यत्वेन भवितुं योग्या इति तत्रोपपत्तिः प्रकाशकैः कल्पिता । एतादृश्यः कल्पना यदि मान्याः स्युस्तर्हि वेदादिविद्यानां सर्वासामपि प्रत्येकं २४ अध्यायादयस्तत्रापि प्रत्यध्यायादि २४ मन्त्रसूत्रादिर्मन्ति भवितुं युक्ताः । न च तत्तथा । तत इयं कल्पना नात्रापि यथार्था । अत्र च "षट्शतानि—०" इति गीतामानप्रदर्शकवचनं व्यासोक्तं प्रमाणत्वेन स्वीकृतम् । किन्तु तदनुसारं कृष्णोक्ताः श्लोकाः ६२० न भवन्तः ६०८

एव सन्ति । अर्जुनोक्ताश्च ६९ न व्यासवचनानुसारं ५७। एतदपि तत्र वैचित्र्यं यत्कृष्णार्जुनोक्तास्तेपि बहवः श्लोकाः सन्निवेशिता ये गीताभृतो भीष्मपर्वणोऽन्यत्रापि-उद्योगानुशासन-शान्त्यादिपर्वसु वर्तन्ते न च ये प्रचलितायां गीतायां सन्ति। शुद्धधर्ममण्डलसदस्या गीतां भीष्मपर्वणि विद्यमानां तत्रैव च गौरवभाजं मन्यन्ते तथापि ते ततो बहीकान् श्लोकान् ८२ मितान् गीतायां न्यवेशयन् । एवं चाकृष्य कथमपि तैः ७४५ श्लोकानां पूर्त्तिः कृता । यदिनाम शु० ध० मं० सदस्याः प्रचलितगीतापाठश्लोकाननिरस्य तत्रान्यान् ४५ श्लोकानपूरयिष्यंस्तर्हि पुस्तकमिदं विदुषां विचारपदवीं नूनमभक्ष्यत । किन्तु तैः ३७ श्लोकनिरसने महाभारतादन्यस्माद्वाऽऽर्षग्रन्थात्प्रमाणोल्लेखपुरःसरं न काप्युपपत्तिर्न्यासि । अन्यच्च तत्रादभुतमेतद्यत्प्रथमचरमावध्यायौ विहाय सर्वेष्वेवाध्यायेषु कृष्णोक्ता २४ श्लोका एव । एतत्साम्यमभ्यस्ताभिनयवदन्यत्रालभ्यमेव । किं तावदेव कृष्णोक्तं व्यासेन निबद्धम् । एतदपि भ्रमावहं यत्सर्वेभ्य एव प्रचलित गीता अध्यायेभ्यो यथेच्छं निरस्ताः परिवर्तिताश्च कतिपये श्लोकाः । तदेवं यथा प्रथमाध्याये द्वितीयाध्यायस्थाः श्लोकाः संनिवेशिताः । द्वितीयाध्याये त्रयस्त्रिंशच्छ्लोका हठान्निःसारितास्तत्रैव च भीष्मपर्वीय २३ तमाध्यायस्था दुर्गास्तुतिर्योजिता च।

अन्यच्च—

शुद्धधर्ममण्डलीय गीताध्याय संख्या।	प्रचलिताया गीताया येभ्योऽध्यायेभ्यः श्लोकानुद्धृत्यय पूर्वकोष्ठाङ्कितेष्वध्यायेषु ते निवेशितास्तेषां संख्या ।
३	१०, ४, ९, ७, १४, ३.
४	१२, ६, १०, ४, ७, ५, १८.
५	६, २, ७, १३, ५, ३.
६	३, १८, ५, ९, १३, ७, १५, १४.
७	१६, १८, १५, ९, १२, ४, ८.
८	१४, १६.
९	अस्मिन् सप्तदशाध्यायस्थाः सर्वे एव श्लोका उद्धृताः।
१०	७, १४, १८, ३, २.
११	१८, ४, ८.
१२	११, ७, १०, १८, ८.
१३	१०, १४, १५, ८.
१४	अस्मिन् षष्ठाध्यायस्थाः सर्वे एव श्लोका उद्धृताः
१५	१४, १५, १३, ९, ७, २, १८, ३.
१६	८, ३, २. ५, ७.
१७	२, ५, १२.
१८	२, १४, १८, ३.
१९	५, ६, १८, ३.

शुद्धधर्ममण्डलीय गीताध्याय संख्या।	प्रचलितायां गीताया येभ्योऽध्यायेभ्यः श्लोकानुद्धृत्य पूर्वकोष्ठाङ्कितेष्वध्यायेषु ते निवेशितास्तेषां संख्या।
२०	१०, १८, २, १३, ९. उद्योगपर्वस्थ ४२. ४३ तमाध्याययोः श्लोका उद्धृताः।
२१	१३, २, ३, १८.
२२	३ १३, २, ४, ६, १८, १७.
२३	१२, ७, ९, १८, ३.
२४	१८, ४, ३, ९, १०, ६, २, ११.
२५	१८, ११, २, ४, ५. ६, ७, ८, १०, ९, १७.
२६	११, ९, १२, ४, ७, ३, २, १८, १५ १०, ११.

शुद्धधर्मगीता पाठादिसंशोधने न किमप्युपकरोतीति दर्शयितुमेवैतदुपरि सर्वं दर्शितम्। अक्षपातलब्धनामग्रहणप्रकारेणैव गीतापाठपूर्तिस्तत्रास्ति। तत्र व्यासोक्ता गीताश्लोकसंख्या न पूर्णा प्रत्युत प्रचलिताया गीतायाः ३७ श्लोकानां न्यूनतां विधाय लक्ष्यविरोधि कृतम्। यदि गीताप्रकरणादिसम्बद्धानि पद्यानि सर्वस्मिन्महाभारतेऽन्विष्टानि भवेयुस्तेषां संख्या न्यूनतो न्यूनापि ५००० मिता भवेत्। न च तानि गीतायामन्तर्भावयितुं शक्यन्ते। इमां गीतामधिकृत्यैतावान्यो विचारोऽस्माभिः कृतस्तत्र कारणमिदं यदस्याः ७४५ श्लोकसंख्यां व्यासवचनानुसारिणीं दृष्ट्वा तत्प्रमाणत्वे मतिभ्रमसाम्न कुर्यात्कोपीति।

२५ पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमे मुद्रिता प्राचीन-पाठवती गीता ।

अद्यवत्सरावतीतौ पुण्यपत्तनीयानन्दाश्रमतोऽप्येकं गीता-पुस्तकं राजानकश्रीरामकविकृतया टीकया सनाथं मुद्रितम् । एतच्च काश्मीरपाठभृत्प्रमाणभूतं च । अस्य पाठाः सत्यमेव पुरातनाः । पाठांशभेदानधिकांश्च कतिपयाञ्छ्लोकानधिकृत्यै-तावद्ब्रूमहे यदेतत्पुस्तकमस्माकं सप्तवर्षातीतसमयमुद्रितपाठ-मेवानुकरोतीति ।

२६ लोकमान्येन श्रीतिलकमहोदयेन संस्कृता गीता ।

श्रीलोकमान्येन गाङ्गाधरिणा बालेन तिलकेन च सोपोद्घातं महाराष्ट्र भाषायां गीता व्याख्याता । एतद्व्याख्या सुविस्तृतं व्याख्याननियमानविहाय कृतम् । अत्र प्रायः प्रसिद्धानामेव व्याख्या-तृणां सरणिरनुसृता दृश्यते । अस्य व्याख्यानस्य महाराष्ट्रीभाषा-गीतायां कर्मयोगोऽस्तीति तस्मिन्मतं तच्चोचितमेव । किन्तु तत्र न महाभारतानुसारं श्लोकसंख्याविचारः कृतो नवा तत्साम्प्र-दायिकपक्षपातं सर्वथोज्झति । श्रीतिलकमहोदयो वास्तविकीं गीतामल्पीयोमानां गते बहौ काले प्रक्षेपवृद्ध्याऽद्य प्रचलितैता-वती (७०० श्लो०) जातेत्यभिप्रयन् प्रतीयते । तादृशा बहु-श्रुताः सुधियोऽपि तथा मन्यन्त इति खिद्यते चेतः ।

२७ गीतामधिकृत्य निर्मूलकल्पनामूलानि मतानि ।

गीतामधिकृत्य बहवः स्वविचारोद्भाविता नानाकल्पना विधाय विचित्राणीव मतानि प्रदर्शयन्ति । वाङ्मयान्वेषणवि-

चारनिर्णयमिषेण ते स्वबुद्धिविभवे श्रीवेदव्यासमप्यतिशयितुं कामयन्ते । नातिविस्तृतेऽस्मिन्नुपोद्घाते वयं तादृशि मतानि सर्वाण्येव प्रत्याख्यातुं न कल्पामहे । तथापि तेषां द्वयमत्र समाधातुमीहामहे समासेन । तद्यथा—(१) साम्परायभुवि नाध्यात्मं ब्रह्मतत्त्वं वाऽर्जुनेन जिज्ञासितमासोत्तस्यानवसरत्वात् । गीतायां तु तदेव मूर्तमिव । (२) तदा तत्र नासीत्समयः ७४५ श्लोकमितां गीतां प्रवक्तुं श्रोतुं च । तदेतद्द्वयं यथाक्रमं समादध्मः ।—

२८ कृष्णस्य गीताध्यात्मोपदेशो रणाङ्गणेऽपरिहार्य एवासीत् ॥

प्रथमा कल्पना तावद्विचार्यताम् । तद्विचारणे च कथमर्जुनेन शस्त्राणि त्यक्तानीति सावस्था तावदधिगन्तव्या । अर्जुनो महाभारतीये युद्धे नायकाग्र्योऽभूत् । तस्मिन् विरतयुद्धोद्यमे जाते न तद्युद्धं प्रावर्त्स्यत् । पाण्डवानां मनसि प्राणेभ्योपि कर्तव्यानामधिको मान आस । धर्मसत्याद्यत्यजन्तस्ते बहूनि वर्षाणि दुःखापमानकार्पण्यान्यभुञ्जन् । किं तस्य सर्वस्य फलम् । अफलमेवैतादृक्कच्चित्?। अभूते युद्धे सर्वलोकदुःसहानामधिकदुःखानामासीत्सम्भवः। यतस्ततो दुर्योधनशकुनिदुःशासनादयोऽधर्मकृतः सुखेन दीर्घमायुरजीविष्यन् । धर्मात्मानः पाण्डवाश्च नित्यं स्थानान्तरं कुर्वाणा दुःखेनावशिष्टं कालमनेष्यन् । श्रीकृष्णपाण्डवानां बलविद्याबुद्धिधर्मादिविभवाः श्रीकृष्णस्य योगशक्तिश्च सर्वजनोपहास्यतां नैष्फल्यं चागमिष्यन् । न च तान्भूयः कोप्यज्ञास्यत् । तेषां नामानि मंदप्रभावाण्यभवि-

ष्यन् । ते चास्थिरस्वभावताया अथ च विशालाया दुर्योधन-वाहिन्या भीतेः पात्रतामगमिष्यन् । अयशोभाजश्च भवेयुः । आततायिनाशाय विहितास्तेषां प्रतिश्रवा वैयर्थ्यमापद्येरन् । प्रतिश्रुतमकृतं हि धर्मशास्त्राणि नरकगमननिदानमिति दर्शयन्ति । प्रजापीडनपटूनां भारायमाणशरीराणां क्रूरचेष्टितानां बलदृप्तानां नृपाणामहननं धर्मक्षयमकरिष्यत् । सन्धये गच्छन्तं श्रीकृष्णं प्रति द्रुपदात्मजा दुःशासनकराकर्षणनिस्तेजसो मूर्धजान्सन्दर्श्य तादृशपापप्रतिफलप्रदानाय शत्रुवधान्तं युद्धं नूनं भवेदित्यवोचत् । कृष्णश्च तत्तस्यै प्रतिशुश्राव । यतः स कौरवकर्तृकाणि पाण्डवदुःखानि न व्यस्मरत् । यदि च मध्यमपाण्डवो युद्धाद्व्यरिरंस्यत्तर्हि महाभारतीयेतिहासस्यान्य एव रसोऽभविष्यत् । अर्जुनश्चाचार्यगुरुवृद्धसम्बन्ध्यादिमारणरूपबीभत्सकर्मावसरे सहृदयमानवमात्रादुर्लभैर्दयाशोकादिभिराक्रान्तः सहसैव युद्धाद् व्यरंसत् । अशाश्वतराज्यसुखादिलोभेन गुरुभ्रात्रादिव्यापादनं पापतमं कर्मेति स तदाऽमन्यत । बहुराजकुलक्षयं स्ववंशोच्छेदनफलं च युद्धं न करिष्यामीत्युक्त्वा शस्त्राणि त्यक्त्वा च रथोपस्थ उपाविशत् । सर्वसंशयावहे तादृशे समये तदवस्थमर्जुनं युयुत्सुं कर्तुमेतद् दुष्करं कार्यं श्रीकृष्णस्य कर्तव्यतामाप श्रीकृष्णश्च वेदान्तोपदेशब्रह्मप्रवचनमन्तरा तदतिदुष्करं मेने ।

मानवैः परिहर्तुमशक्यो जगत्येष नियमो जागर्ति यन्मनुष्याः किमपि राद्धान्तमनुसरन्तः पूर्वं दृढं चिकीर्षितमपि सन्निकृष्ट आपतितेऽवसरे बहुत्र चिकीर्षां जहति । सन्निकृष्टे महत्यपि कार्ये बलियसामपि मनः स्थिरतां नाधातुं क्षमते । एवं चेदृशानि बहून्युदाहरणानीतिहासेषु दरीदृश्यन्ते । तथैव

चासीद्युद्धात्पराङ्मुखीभावकालेऽर्जुनस्यावस्था । युद्धाय प्रयियासुरर्जुनः स्वसंविदां रूपं नूनमजानात् । किन्तु युद्धभूमौ वृद्धान्मान्यान्यवीयसो भ्रातॄन् मातुलान् प्रियसुहृदो वीरांस्तत्स्वरशरपातान् प्रतीक्षमाणान् प्राणान् जिहासूनिवापश्यत् । ममैव पुत्राः पौत्राः सम्बन्धिनश्च परैराकृष्टजीविता भविष्यन्तीति च सोऽकल्पयत् । तत्र मानवोचिता धैर्यच्युतिस्तस्याभवत्स चातीतं सर्वं दुःखादि विस्मृत्य युयुत्सां जहौ ।

ये खलु तादृशेऽवसरे ब्रह्मज्ञानोपदेशमनवसरं मन्यन्ते ते नैव जानन्ति विवर्त्तान् मानवमनोभावानाम् । अथवा न तैस्तादृशी मनोऽवस्था कदाप्यनुभूता । किमपेक्षते कियत्प्रभु च प्रेम भवतीत्यपि ते न जानन्ति । यदा ह्यर्जुनेन मृत्युमुखे पितरः सम्बन्धिनोऽन्ये च वोरा दृष्टास्तदा दयाविषादौ तस्य हृदयं पराभूय तं युद्धाक्षममकुरुतामिति न चित्रम् ।

पाश्चात्यां सरणिमनुसृत्य ये विद्याध्ययनं विदधाति भौतिकीं सम्पदं चैव पुंसामीप्सिततमां मन्यमानान्साध्वनुकरणीयाचारान् मन्यन्ते ते भारतीया अपि स्वान्प्रति प्रेम्णः प्रभावमधिकृत्य सहृदयतादरिद्रं मनो विभ्रति । एतदेवास्माभिः प्रथमगीतापुस्तकोपोद्घाते यन्निदर्शितमासीत्तदद्य यातेषु सप्तसु वत्सरेषु हरिवर्षीयं (युरोपीय) वीभत्सयुद्धं प्रमाणीकरोति । ये पुनर्युद्धभूमौ ब्रह्मज्ञानोपदेशो निष्प्रयोजन इत्युद्घोषयन्ति तेषां दृढाभिप्रेतानुसारमर्जुनस्तत्स्थानमवतीर्ण एव सहसा गुरून्मान्यान् वृद्धान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान्—अन्यांश्च सम्बध्यादीन् पशुघातमहनिष्यच्चेत्तदेवोचितमभविष्यत् । वीरेष्वेतादृशो भावा अनार्यत्वममानुषं निर्दयत्वं च पोषयन्ति । आर्यमनोऽज्ञानविल-

सितमेवैतद्यतो नार्यास्तादृशं वन्यहिंस्रोचितं युद्धं चिकीर्षन्ति। अतीतवर्तमानार्यानार्यमनोवस्थे कीदृश्याविती दानीन्तनमभुक्तस्तनन्धयवृद्धस्त्रीजनं युद्धं निर्णाययति। यादृशानि सर्वभूतसंहारकारणान्यस्त्रादीनि सम्प्रति युद्धेषूपयुज्यन्ते तादृशेषु ततोऽपि भयानकतरेषु ज्ञातेषु सत्स्वपि आर्याः तत्कालीनानार्याश्च पुराणि ग्रामान् गृहाणि क्षेत्रारामादीनि च नानाशयन्। न च तत्र वसतो प्रजाजनानपीडयन्। तेषां युद्धानि प्रायो निश्चित एव समये क्षेत्रे चाभूवन्। तस्मिन्युध्धे ये नानादेशेभ्यो योद्धुमागतास्ते योधा वीराश्चोभयोर्युयुत्सुवलयोर्विभक्ता आसन्। तत एव तैः प्रसिद्धमैतिहासिकं धर्मयुद्धक्षेत्रं कुरुक्षेत्रमुपयोग्यमन्यत। ईदृशेषु युद्धेषु युयुत्सुभ्योऽन्याः प्रजा न कदर्थनमापुः। युद्धे क्रियमाणे तासां कर्माणि वाणिज्यादीनि च न विकृतिमयुः। युद्धारम्भात्पूर्वं प्रतीपा वीराः परस्परं प्रणेमुः। युद्धावसाने दिनावसाने प्रतीपवीरानाभाषितुं वीरा अगच्छन्। एवं च तद्धर्मयुद्धमवर्तत। प्रायः सर्वं एवार्या अद्यावधि तादृशानेव नियमाननुसृत्य युद्धानि कुर्वन्ति। यदि वयं तेषां युद्धानां सम्प्रति वत्सराभ्यां प्रचलितेन युद्धेन सह तुलनां कुर्मस्तर्हि साम्प्रतिकं तदतीव मनःखेदावहम्। नैतद्वयमभिप्रेमो यत्सर्व एव पाश्चात्या नियमहीनामीदृशीमवस्थां मनसा पोषयन्तीति। सर्वजनहितैषिणो मान्यादरपराः कुलीनत्वसदाचारप्रणयिनः सद्भावाः सन्त्येव बहवस्तत्रापि। किन्तु तादृशाः सहृदयाः क्रमेण विचेयतां यान्ति भौतिकसंपदिच्छाप्रसारात्। प्राच्यां प्रतीच्यां वा दिशि यत्र कुत्र वा जगतो भागे वसतां मनुष्याणां मनःसु प्रणयवात्सल्यादीनि यदा कदा जागृति चेति निसर्ग-

सिद्धत्वान्न केनापि प्रत्याख्यातुं शक्यते। अतो मानवः सहृदयश्च भवन्नादरप्रणयादिभिर्युद्धोपक्रमे हृतमना अभवदर्जुन इति न संशयोत्पत्तिकारणम्। एवं दुस्तरसंशयावस्थामापन्नः कृष्णः पाण्डवानुभूते आभीलकार्पण्ये सस्मार। एतदपि स नूनं जज्ञौ यद्युद्धेऽजाते पाण्डवाः स्वां दुर्गतिं दूरयितुमवशिष्ट आयुषि नैव प्रभविष्यन्ति। एष एव विचारस्तस्य मनोऽतीवास्थिरं चकार सोऽर्जुनस्य समदुःखसुख आस। अतएव कृष्णोक्तं ' यद्यर्जुनो म्रियते तर्हि नाहं जीविष्यामि। तेन विना जीवितुं न शक्नोमि " इति दृश्यते। एवमवस्थितं पाण्डवानां भाविदुःखं प्रत्यक्षमिव पश्यन्तं तत्स्वस्मिन्ननुभवन्तं कृष्णं तदा पर्यभवदेव नैराश्यमिति न दुरवबोधम्। अतोऽन्येभ्यो हेतुभ्यश्च तदा कृष्णस्यार्जुनयुयुत्साजागरणं दुष्करमत्यावश्यकं चाजनि।

गीतायां यद्दृश्यते तद्यथा—कृष्णोऽशाज्जगदिदं मायैवेति। त्वं, तव अहं, मम, इति भावा अहङ्कारोद्भाविता एव। देही देहिनमन्यं न हन्ति न च तेन हन्यते। एवंविधेनात्मोपदेशेन सहैव सोऽर्जुनं क्षत्रधर्मकर्माप्यशिषत्। यस्मिन्नकृते तस्य सुखात्यन्तनाशः क्षत्रियत्ववैयर्थ्यं चापद्येताम्। वर्णधर्मान् स्वान् स्वान् सर्वे एवाचरन्तु येन तेषामस्मिन् जन्मन्यभ्युदयो भवेत्परस्मिंश्च स्वर्गो वा मोक्षो वा स्यात्। अन्यच्च बहूपयोगि तत्र कृष्णेोपदिष्टमस्ति येन त्यक्तयुयुत्सोऽर्जुनो युयुत्सां पुनरभ्यगात्। सर्वं च सर्वोपकरणक्षमं गीतायां वर्तते। एतेनैतदपि नावगन्तव्यं यदर्जुनो गीतोपदेशं श्रुत्वाऽश्मदृदयोऽभवदिति। केवलमसमया अहिताः प्रेमदयादिभ्य उद्भूता भावा अर्जुनमनो युद्धकाले कुण्ठितमिवाकुर्वंस्तान्कृष्णो महता कौशलेन प्रसाध्या-

त्मज्ञानोपदेशेन चापाकरोत् । तादृशे समये प्रायेण सर्वेषामेव तादृशा भावा उत्पद्यन्ते यांस्तान् प्रकृतिस्थाः कर्तव्यमनुज्झन्तः सज्जना अचिरेणैव जहति । गीतोपदेशं निशम्यार्जुनस्य मोह-भारो विलयमयात्स चाकृते युद्धे भाविनीमापदं जज्ञौ । स च वास्तविकं क्षात्रं कर्म कर्तुमकैतवेनैयेष । श्रीवेदव्यासश्च यदा सर्वं तमितिहासं छन्दोनिबद्धमकरोत्तदा तदन्तर्वर्त्तिनीं गीतामपि पद्यतामनयदिति निसर्गसिद्धम् । सेयं गीता बहुशास्त्रमूलरा-द्धान्तगर्भिता वर्तते । श्रीव्यासर्षिणा किमर्थमस्य कृष्णार्जुनसं-वादस्य गीतेति नामाभ्यधायीति न प्रकृतेन सम्बध्यते । —एवं निश्चीयते तादृशेऽवसरे युद्धक्षेत्रे चार्जुनं प्रति गीतोपदेश उपपन्न एव ।

२९ गीता महाभारते न प्रक्षेपरूपा ।

शान्त्याश्वमेधिकपर्वणोरन्यत्रापि बहुत्र व्यासे कृष्णार्जुन-सम्वादरूपां गीतां समकेतयत् । पुराणादिषु च यत्र यत्र महा-भारतीया कथा संक्षिप्तकथिता तत्र तत्रापरिवर्तित एव गीता-समासोऽप्युद्धृतः । एतज्ज्ञापयति यत्कतिपये विपश्चितो ये गीतां महाभारते सप्रकरणं विद्यमानामपि तत्र प्रक्षिप्तां मन्यन्ते तन्नि-र्मूलमिति ।

एतैरनेकैरुल्लेखै रणक्षेत्रे कृष्णेन गीतोपदेशः कृत इति प्रमाणीक्रियते । सर्वं चैतदालोच्य दृढं मन्यामहे यदर्जुनं प्रति तदा ब्रह्मज्ञानवर्णधर्मादीनधिकृत्य कृतो गीतोपदेशो नासमयः । स च व्यासनिबद्धः ७४५ श्लोकात्मकः ।

(२) एतावतीं गीतां वक्तुं श्रोतुं च तत्र रणक्षेत्रे समय

आसीत्कश्चित् ? सम्प्रति द्वितीया कल्पना विचार्यते । कतिपय एवं मन्यन्ते यद्युद्धे प्रवर्त्स्यमाने नासीदेतावान् समयो यस्मिन् ७४५ श्लोका उक्ताः श्रुता अधिगताश्च भवितुं शक्नुयुः । गीतोदेशमधिकृत्य संशयाना अपि ते ब्रुवते यदभवदपि गीतोपदेशस्तत्र ७, २८, ३६, १००, वा श्लोकात्मक एव भवितुमुपपद्यते । यतस्ततोऽधिकं वक्तुं श्रोतुं च कृष्णोऽर्जुनो वा कथं तदा समयमलभत । तेषां मते तावानुपदेशविस्तरः समयाभावादसंभव आवश्यकताऽभावादनुपपन्नश्च । एतादृशानां भावानां प्रदर्शनं जगद्वञ्चनपटु विचारासहं च ।

अर्जुनो न केवलं नायकाग्र्योऽभवत्किन्तु वेदतदङ्गशास्त्रादिविच्च । यदा युद्धभूमौ तस्य मनो युद्धान्न्यवर्तत तदा न सामान्येन संक्षिप्तेन चोपदेशेन स कर्तव्ये युद्धे प्रवर्त्तयितुमशक्यतेति विवेकशीलानां नादुर्बोधम् । तादृशस्य विदुषो विवेकिनो विक्रान्तस्य च मनसि यदा केपि विचारा उद्भवेयुस्तदा महान्तं बहुशाखमुपदेशं विना तेषां निरसनं दुष्करतममेव । गीतायां लभ्यमाना अनेका बहुविधाश्चार्जुनकर्तृकाः पृच्छास्तदेतदस्मदुक्तं प्रमाणयन्ति । तादृशानामनुयोगानां प्रतिवचो दातुं श्रीकृष्ण एव प्रभुरभून्नान्यः । अतएव नानैसर्गिकमेतद्यत्कृष्णेन यावानुपदेशो गीतया कृतस्तावानपेक्ष्यत । ततोऽल्पीयसि कृतेऽर्जुनस्य सन्देहानां निरासो नाभविष्यन्न च तस्य मनो युद्धायोत्साहमधास्यत् । कृष्णार्जुनसंवादः कतिपयक्षणस्थायी चेदभविष्यत्तस्य संवादस्य तर्हि नूनमसारताऽसर्वोपयोगिताऽर्जुनस्य प्रेमदयादम्भाभिनयश्च एतेषामाभास आपद्येत ।

याथार्थ्यं त्विदं यदर्जुनस्य मोहो दया युद्धात्पराङ्मुखता

च वास्तविकतां मनागपि नैव जहुः । यदि नाम कृष्णोर्ऽर्जुनं तर्काऽध्यात्मज्ञानोपेतं कर्तव्यं नाज्ञापयिष्यत्तर्हि नार्जुनस्य युद्ध-विरिरंसाऽनंक्ष्यत् । श्रीवेदव्यासश्च तथैवाशेते । अतो वास्तविको गीतोपदेशः कतिपयश्लोकमात्रमितोऽद्य प्रचलिता गीता तु क्रमेण कालेन च संजयव्यासवैशम्पायनसूतकृतान्विस्तरान्विभ्रत्येतावती जातेति भ्रम एव ॥ एवमविचारितं ब्रुवाणानां भारतीयेतिहासाचारानभिज्ञतो स्फुटैव । बुद्धिमता विदुषा लोकमान्येन तिलकमहोदयेनापि वास्तविकं गीतामानमधिकृत्य विचित्रेव सम्मतिः प्रदर्शिता । तत्र वयं साश्चर्यं खिद्यमानचेतसो भवामः । यथा च तेन श्रीमद्भगवद्गीतारहस्याभिधस्य स्वगीताव्याख्यानस्योपोद्घाते (विषयप्रवेशे) महाराष्ट्रीय भाषायां निदर्शितम् । तद्यथा— "सम्भवेदिदं यत्कालक्षेपासहे युद्धे प्रवर्त्स्यमाने दशविंशति वा श्लोकान् तेषां संक्षिप्तार्थं वा कृष्णोर्ऽर्जुनमशिषत् । किमपि प्रकरणाविरुद्धं संयोज्य तदेव धृतराष्ट्रं संजयोऽश्रावयत् । तथैव व्यासः शुकं शुको वैशंपायनं वैशम्पायनो जनमेजयं जनमेजयः सूतं सूतः शौनकं प्रावोचत् । यद्वा महाभारतकारः स्वयमेव प्रतिसंस्कृत्याद्यप्रचलितरूपां गीतां निर्ममे ।"

एवंविधा तिलकमहोदयानां निर्णयास्तेषामस्मद्धर्मग्रन्थापूर्णज्ञत्वं पाश्चात्यशिक्षाप्रभावापिहितविवेकत्वं च ज्ञापयन्ति । यतस्तेषामनेनोल्लेखेनार्जुनस्य युद्धाचिकीर्षा, तस्यैव मोहः, कृष्णोपदेश, महर्षेर्व्यासस्य कृतिः सम्मतिश्चेति सर्वाण्येतानि गौरवं जहति । अथवैतत्पूर्वमस्माभिर्विवृतं निर्मूलकल्पनं दृढयन्ति । यदि कोपि विद्वान् विद्वांसमन्यमुपदिशति तस्योपदेशस्तत्कालप्रचलिते व्याहारे भवेदिति स्वभावसिद्धमेव । उपदेष्टु-

रुपपत्तिप्रदर्शनाय शास्त्रादिश्लोकसूत्रादीनां निदर्शनानि स्वोक्तमुपपादयितुं वा तत्र तत्तन्मूलवाच्येव वोऽसुवति । एवमेव श्रीकृष्णस्यार्जुनस्य च संवादस्तदानीं व्यवहृतेऽभूत् संस्कृते प्राकृते वा यथोचिते । यदा व्यासेन समग्रमेव महाभारतं पद्यरूपं व्यधायि तदन्तर्वर्त्तित्वात्कृष्णार्जुनसंवादोऽपि गीताभिधस्तथैव निवद्धः । त्रिकालज्ञः स ऋषिरस्य संवादस्य महत्वं सर्वोपयोगित्वं च मत्वा तस्य गीतेति पृथगपि नामाकरोत् । महत्त्वमस्यां गीताया एतेनैव ज्ञायते यत्स महर्षिः ७४५ मितत्वमस्याः पृथगदर्शयत् । ये च तदा प्रवर्त्स्यमाने युद्धे रणक्षेत्रे ७४५ श्लोकमिताया गीताया उपदेशोऽलब्धसमयः सम्भवतीति तर्कयन्ति ते सर्वास्ता अवस्थां न जानन्ति यास्तदा वस्तुत आसन् । त इत्थं मन्यमानाः प्रतीयन्ते तदार्जुनो दृढयुयुत्सनोदितः समयोल्लङ्घनमसहमानः सरसं गीतासंवादमुपचक्राम श्रीकृष्णश्च तथावस्थं तं विज्ञायोपदेशं झटिति समापयदिति । वस्तुतस्तु मध्यमपाण्डवो दयाशोकादिभिस्तथाऽऽक्रान्तो यथा सर्वथैव युयुत्सां जहौ । अतस्तदा समयलाभालाभजिज्ञासैव नोपपद्यते युद्धारम्भस्यैव सन्दिग्धत्वात् ।

भगवान् श्रीकृष्णः स्वयमपि नैतन्निश्चिकाय यत्तत्कृतेनोपदेशेनार्जुनो युद्धे पुनर्नियुक्तो भविष्यति न वेति । अथवा तादृग्दुर्बोधविषयज्ञापनं मुहूर्त्ते मुहूर्तेषु दिने दिनेषु वा फलं दर्शयिष्यति । यतो वह्वध्यात्मज्ञानमुपदिश्यापि स स्वं वैराजं रूपमदर्शयित्वा नार्जुनस्त्यक्तां युयुत्सुतां त्यक्ष्यतीति मेने । ततस्तस्मै तद्द्रष्टुं प्रभूकरीं दिव्यां दृष्टिं दत्वा तददर्शयत् । ततश्चान्येनोपदेशादिना यदन्यथाशक्यमासीत्तच्छक्यत्वमलम्भयत् । यतो-

र्जुनो भूयो युद्धाय सज्जोऽभवत् । ततः पूर्वं न कृष्णो न चार्जुनः सम्वादकालपरिमाणं कियद्भविष्यतीति ज्ञातवन्तौ । यदि नामैतावता गीतोपदेशेनार्जुनस्य ते ते सन्देहाश्छिन्ना नाभविष्यंस्तर्हि श्रीकृष्णो दिनद्वयं ततोप्यधिकं कालमुपादेक्ष्यत् । तावानेव विलम्बो महाभारतीयस्य युद्धस्याप्युपक्रमावसानयोरभविष्यत् । न ह्युभये पाण्डवकौरवा अष्टादशसु दिनेषु युद्धं समाप्यमिति कामपि सविदं व्यधुर्न च तेऽन्यः कोपि युद्धसमापनकालं निर्णेतुमशकत् । अर्जुनस्तु तदा पृच्छाः कर्त्तुं प्रतिवचांसि श्रोतुं लब्धक्षणः स्वतन्त्रोऽन्तरायासम्भविनि स्थानेऽवर्तत । यतोऽर्जुने चिरं युयुत्सां नाधिगतवति गीतोपदेशस्य वृद्धिरपि भवितुं शक्येति पूर्वमुक्तमस्माभिः एवं तथा कृतेऽपि युद्धानुपक्रमो युद्धं विकारयितुं नाशकत् । श्रीकृष्णस्त्वर्जुनहस्ताभ्यां योद्धुं विजयं लब्धुं राज्यमवाप्य तत्पाण्डवेभ्यो दातुं दृढमियेष । गीतोपदेशं श्रुत्वाप्यर्जुनो यदि मुक्तसंप्रहरण एवावर्त्स्यत्तर्हि कृष्णोऽर्जुनेन विनापि युद्धमकारयिष्यदकरिष्यद्वा । यतो नान्येनोपायेन तदा प्रवर्धमानाधर्मनाशः सम्भवीबभूव । एतेन वयं ब्रूमो ये पूर्णं गीतोपदेशं युद्धभूमौ समयाभावेनैवासम्भवं मन्यन्ते ते तास्तास्तत्रत्या बाह्याभ्यन्तरा अवस्था न बोधन्तीति । प्रकल्प्यतामेतद्यदुभये पाण्डवकौरवा याते दिनस्य प्रथमे मुहूर्त्ते युद्धोपक्रमो भवितेति निर्णिन्युः । किन्तु तदा नेदानीमिव यदा कदाप्यनियमेनाग्नेयविस्फोटगोलकवर्षणरूपामानुषं कर्मापि युद्धनाम्नाऽभ्यधीयत । तदातु युद्धनियमा इत्थमासन् । —सेनापतयो युद्धक्षेत्रे पूर्वमवातरन् । विशेषाणि कर्त्तव्यान्यन्येभ्योऽज्ञापयन् । ततश्च युद्धारम्भसंज्ञाः सर्वज्ञेया अदुः । एतेष्वकृतेषु

पुरोवस्थितेष्वपि प्रतीपेषु युद्धानि नैवारभ्यन्त । ईदृश्यामवस्थायां वयं निश्चयेन ब्रूमो यदुभयोः सेनयोर्न कोपि तावद्युद्धमारब्धुमुदसहत यावदर्जुनो नायकाग्र्यैको विषण्णो मुक्तशस्त्रो विरतयुयुत्सश्चासीत् । अथ च तस्मिन्युद्धे बह्व्यो युद्धाग्रभूमय आसन् । सर्वासु तासु महत्यः सेनाः सज्जा अभूवन् । एतत्सर्वमवगत्य कृष्णार्जुनसंवादसंबद्धाः संशया उत्पद्यन्त एव । निश्चित एव समयेऽपि चेद्योद्धव्यमावश्यकं ततोऽप्युभयोः सेनयोर्मिथोऽभिमुखं स्थितयोरर्जुनविषादेन कर्तव्यमूढयोः सत्योर्मुहूर्तद्वयं मुहूर्तत्रयं वा कृष्णस्यार्जुनं प्रत्युपदेशो न सन्देहमुद्भावयति । ये केचन तादृशे समये श्रीकृष्णस्यार्जुनं प्रति गीतोपदेशं ब्रह्मज्ञानसनाथमनवसरं कालक्षेपासहं च वदन्ति ते किं कृष्णमज्ञातशास्त्रोपदेशाभिनयं कुर्वन्तमर्जुनं च मन्दप्रज्ञं मन्यन्ते । येन गीतोपदेश उभयोरयोग्यत्वाद्बहुदिनसमाप्यो भवेत् । यदा बहवो लब्धयशसो विद्वांसोपि पूर्वमस्माभिरुक्तां निर्मूलां कल्पनां सत्यां मन्यन्ते इति वयं पश्यामस्तदा दुःखाश्चर्ये अस्माभिरनुभूयेते । यतस्ते नेदं जानन्ति यन्न कृष्णः प्राकृत इवोपदेशकृन्न चार्जुनोऽनधिगतबहुश्रुतोऽमेधावी चासीत् । यद्वा त इत्थं मन्यन्ते यथेदानीं प्रायः गीताकथां कुर्वाणानां पण्डितानां पुरः सर्वे श्रोतार उपविशन्ति पण्डिताश्च बहुविस्तरा गीताटीकाः पठन्तो व्याख्यान्तश्च स्वोक्तैरुदाहरणैः सह तत्र बहूनि दिनानि यापयन्ति । तथैव श्रीकृष्ण आसन उपविष्टोर्जुनश्च साम्प्रतिककथाश्रोतृवदुपविष्ट आसीदिति । ते तथैवाभ्यस्तगीताश्रवणा वराका कृष्णार्जुनयोर्महत्वं न विजानन्ति । अतस्तेषां कल्पना विचित्रा निर्मूलाश्च वास्तविकीमितिहासावस्थामुपेक्षन्ते च ।

३० श्रीकृष्णार्जुनसंवादे लग्नः समयः

एवं विधा अप्यवसरा भवन्ति येषु विद्वानपि स्वं मनः शोकेन कार्यलग्नं कर्तुमक्षमो भवति ततश्च सोऽवस्थाभिः प्रमत्त इव भवेत्। यश्च तस्य मनः शान्ति लम्भयितुमिच्छति तं च कर्मक्षमं चिकीर्षति तदा स तमनुनेतुं शासितुं वा स्वभावत एव मातृभाषां व्यवहृतव्याहारं वोपयुङ्क्ते। तादृश्यक्षेपसहे काले न कोपि प्राज्ञश्छन्दोरचनया पाण्डित्य प्रदर्शनरूपैस्तैश्छन्दोभिरेव किमपि वक्ष्यति। अनेनैव नियमेन प्रचलितं गीतापाठं पद्यात्मकं कृष्णार्जुनादिमुखनिःसृतं मन्यमानाः स्वमतमसत्यं मन्यन्ताम्। अस्माभिस्तु पूर्वमुक्तमेव व्यासर्षिरेव कृष्णार्जुनसंवादं पद्यमयं विधाय गीतात्वमलम्भयदिति! सम्प्रति यन्निश्चिचीषामस्तदेतत्।—कियद्विस्तर आसीत्कृष्णार्जुनसंवादः कियान्कालश्च तस्मिन् संवादे लग्नो यस्य ७४५ पद्यानि महर्षिणा व्यासेनोपनिबद्धानि। अनुपात्रं बहूनां मतं यदि मन्येत तर्हि स संवादो केवलं कतिपयान् मुहूर्त्तान् किन्तु द्वित्राणि दिनान्यपेक्षते।—इत्यादि पूर्वं दर्शितमेव। सम्प्रति वास्तविकं कालपरिणामं सोपपत्ति निश्चिनुमः कल्प्यतामत्र—देवदत्तयज्ञदत्तौ दुरधिगमं कमप्यध्यात्मराद्धान्तं श्रुत्यादिराद्धान्तं वाधिकृत्य संवदतः। तत्र यज्ञदत्तो विनीताल्पभाषी यथा गीतोपदेशकालेऽर्जुनो येनोक्ताः ५७ एव श्लोका गीतायां सन्ति। देवदत्तश्च वाग्मी विस्तृतोचितोपपन्नवाक् सर्वागमविदुपदेष्टा यथा तत्रैव श्रीकृष्णो येनोक्ताः श्लोकाः ६२० वर्तन्ते। बहुश्रुतत्वान्निश्चितमेव स होराधेन बहुविस्तरमपि वक्तव्यं वक्ष्यति। तदेव तदुक्तं यदि पद्यैर्निबद्धं कोपि विद्वान् कवियतेत तर्हि निश्चयेन वयं

ब्रूमस्तदस्यवचनार्थोऽजितमपि सहस्रमितेषु पञ्चदशशतमितेषु वा पद्येषु पूर्णं व्यक्तं भवेत्। महता विदुषा वाग्मिना होरार्धेन यदुक्तं तल्लिप्यामाहितं कियन्मानं भवतीति सम्प्रति परिचित-संक्षेपलिपयो दृष्टश्रुतसवाक्चलचित्रपटव्याहारा ज्ञातुं शक्नुवन्ति विवेकिनः। यद्वयमितिहासादिषु शास्त्रेषु च पश्याम ऋषयो मुनयश्च पूर्वं महतीं शक्तिसम्पदं दधुरिति तत्सत्यमेव। यतस्ते कालत्रयवर्त्ति सर्वमजानन्। यदि सम्प्रत्यपि वयमलोकसामान्य-बुद्धिशक्तिविज्ञानविभवान्नॄन्सामान्यानपि पश्यामस्तर्हि पूर्वं ऋषय ईश्वरभक्ता योगिनो ज्ञातवेदवेदाङ्गरहस्याः साक्षात्कृतब्रह्माणो विहितबहुयज्ञतपसो जितेन्द्रियास्तथा न भवेयुरिति वचनं निर्मूलमेव। श्रीमहर्षिर्व्यासस्तेष्वृषीणामन्यतमः। महाभारते वयं पठामः सोऽन्धाय धृतराष्ट्रायादभुतां दृष्टिशक्तिमदादिति। स एव मन्त्रबलेन युद्धे मृतान्योधान्पुनरुदतिष्ठिपत्। तेषां योधानां स्वे सर्वां रात्रिं तैः सहालपंस्तत्तस्यैव योगप्रभावमाहात्म्यम्। युद्धविरामावधि संजयोऽन्यमनःस्थं सर्वं यज्ज्ञौ तदपि तद्दत्तायाः शक्तेः फलम्। तन्नात्राश्चर्यं किं यत्स सर्वमेव भूतचरं साक्षादिव न चैकमपि वृत्तं तस्य ज्ञानचक्षुर्नापश्यत्। एतेनैतत्प्रमाणीक्रियते यद् व्यासः कृष्णार्जुनसंवादं पूर्णं जज्ञौ तमेव च ७४५ श्लोकेषु निबबन्ध। स च संवादो होरार्धमात्रस्थायी न ततोऽधिककालापेक्षी बभूव। साम्प्रतमपि बहवो देवभाषाभिज्ञा गीतां कण्ठस्थीकृत्य तस्याः पूर्णं पाठमेकहोरामिते काले कर्त्तुं शक्नुवन्त्येव। तेनाप्यस्मदुक्तिरियं प्रमाणीभवति। अस्मादतो गीतोपदेशकालमानमधिकृत्य न विप्रतिपत्तव्यम्। अस्माभिरेवमुक्तेऽपि ये सन्दिहन्ति। ते जानन्तु तमवसरं यदार्जुनो

गुर्वादीन्स्वबाणलक्ष्यीभविष्यतोऽपश्यत्तदा शोकविषाद्पिहित-मनोभावो वीतसर्वसुखलिप्सो युद्धमचिकीर्षन् गांडीवं तत्याज तदा श्रीकृष्णो होरार्धमितं होरामितं वा कालं गीतामुपादि-शच्चेत्तर्हि किमनवसरमिति । अर्जुनमनस्यपि तादृशानां भावा-नामुत्पत्तिर्नानुचिता यतो युद्धे जाते बहुलक्षसंख्येषु वीरेषु तत्र व्यापृतेषु पञ्च दशैव वा वीरा अन्ते अवाशिष्यन्त । एतदपि खेदावहं महद्यदस्मिन् विषये बहवोऽस्माकं मान्या उपदेष्टार-श्चाविचार्यैव गीताजातीयेऽविनाशिनि ग्रन्थेप्यनुचितानि मतानि दर्शयन्ति । भूयश्चैतन्मनः खिन्नयति यत्त एव भगवतः श्रीव्या-सर्षेर्वैदुष्ये योगशक्तौ च सन्देहाधिक्षेपौ बिभ्रति । अयं हि पाश्चात्यशिक्षणसरणेः परिणामः । यतस्ते पाश्चात्यानां विदुषां पदव्यां पदं निदधति ।

३१ यथा गीतायां कृष्णवचनानि छन्दःसु पठ्यन्ते तथैव श्रीकृष्णेनोक्तानि बभूवुः कच्चित् ? ।

अविचारितान् परंपरागतान् विकृतानपि धर्मराद्धान्तान् ये यथार्थान्मन्यन्ते ते बहवो विद्वांसोपीत्थं ब्रूवते-- "गीतायां श्रीकृष्णोक्ता ये श्लोकाः पठ्यन्ते ते वस्तुतः श्रीकृष्णमुखाच्छ-न्दोमया एव निःसृताः। एवमसति कृष्णोक्तत्वाद्यद्गीताया माहात्म्यं तद्धीयते। यतो नास्त्यत्र सन्देहलवोपि यत् श्रीकृष्णः सर्वनिगमा-गमज्ञानविज्ञानसम्पन्नो योगीश्वरो यं कमपि विषयं छन्दोनिबद्धं विधाय वक्तुं शशाकेति। एवं सति श्रीव्यासेन ते श्लोकास्ततः परं निर्मिता इत्युच्येत चेत्तर्हि श्रीकृष्णवचनत्वात्तेषां ये महत्त्वग्राह्यत्वे ते न तिष्ठतः" इति । अत्रोच्यते ।—एष तु बहोः कालाद्-

स्मिन् भारतवर्षेऽद्यावधि नियमोऽप्रतिहतगतिर्यद्राजव्यवहारादि-
ष्य एकैव भाषोपयुज्यते । किन्तु देशविभागानुसारं मानवाः
स्वस्वव्यवहारेषु विभिन्ना भाषा उपायुञ्जन् । महाभारतकाले
राजव्यवहारभाषा ग्रन्थनिर्माणभाषा कविभाषा च देवभाषै-
वासीत् । किन्तु देशविभागानुसारं सर्वैरेवान्यत्र स्वाः प्राकृत-
भाषा उपायुज्यन्त । राजव्यवहारभारती तु विद्वद्भिरधिकृतैः
कविभिर्ग्रन्थनिर्मातृभिर्वाहिकैरत्रागतैश्चोपायुज्यत । सम्प्रति प्रा-
यस्तादृशी वर्तत आङ्ग्लभाषा भारते । एतस्यामेव सहस्राणि
पुस्तकानां गीर्वाणवाचि निबद्धानामपि प्रकाश्यन्ते । अन्यै राष्ट्रैः
सह भारतराज्यस्य राजादिव्यवहारश्चैतस्यामेव भवति । किन्तु
विविधदेशभागस्था जनाः सम्प्रत्यपि स्वा भाषा उपयुञ्जते गृहे-
ष्वन्यकार्येषु च । तथैवाद्य गतेषु पंचसहस्रमितेषु वत्सरेषु महा-
भारतकालेऽपि संस्कृतवागेव राजविद्वदादिविशेषव्यवहारतां
लभमानाऽऽसीत् । सम्प्रत्यपि संस्कृताद्यन्यभाषाणां विद्वत्तमा
अपि स्वैरन्यैश्च सह सामान्यव्यवहारान् स्वस्वदेशभागभाषयैव
कुर्वन्ति । अर्जुनोऽपि विद्वत्तम आस । किन्तु तादृशे समये श्री-
कृष्णस्तस्मै न स्वं विद्वत्त्वं दर्शयितुमियेषेति स्वाभाविकमेव ।
यतः कोऽपि विद्वांश्छंदोरचनां कर्तुं प्रभुरपि सर्वदैवागसरमणिचा-
यैव न सर्वत्र स्वकवित्वं दर्शयतीति सदसद्वा न मानवस्वभाव-
मुज्झति । यदि श्रीकृष्णस्तदा छन्दोमयमेवोक्तवानिति मन्यते
तर्हि कथं संजयोऽपि विद्वत्त्वाच्छन्दोमयं स्वगिरा विधाय नो-
क्तवानित्यादयः सन्देहा भूयोऽपि दुरपाया भवन्त्येव । अतः
शोकविषादमोहदयाभिभूतमर्जुनं प्रति कृष्णोपदेशः श्लोकेष्वेवाभ-
वदिति यदि केनापि मन्येत तत्सर्वथा मर्कटचेष्टानुकरणं हास्यकृच्च ।

३२ श्रीकृष्णोपदेशे श्लोकेष्वमते गीताया महत्त्वं हीयते कच्चित् ?

उपनिषत्स्मृतिवाल्मीकिरामायणमहाभारतद्पुराणादयो ग्रन्था आप्तवाक्यत्वात्प्रमाणतमत्वं भजन्त्वेव तेषां मान्यत्वं च,श्रीशङ्करब्रह्म-विष्णुदेवर्षिवचनत्वान्न विवादावहम्। किन्तु तेषु ग्रन्थेषु प्रायः पद्या-दिकर्त्तारो न साक्षाद्वक्तारो बोद्धव्या वा तत्र तु केवलं ग्रन्थकर्तॄणां वक्तृबोद्धव्याशयप्रदर्शयितॄणि वचनानि भवन्ति। एतेन तद्वक्तॄणां वचनानां मान्यत्वं वास्तविकत्वं फलं च नोनतां यान्ति। न च तदुपदेशादीनां प्रामाण्यादि व्याहन्यते। एवमेव तदानींतन व्याहारे ये श्रीकृष्णार्जुनयोरुक्तिप्रत्युक्ती संस्कृते प्राकृते वाऽभूतां व्यासनिबद्धत्वात्ते न जहितो महत्वं प्रामाण्यं च। कस्मिन्नपि व्याहारे तद्गौरवावहमेव। भगवान् श्रीकृष्णो विष्णुरेव मनुष्यरूपेण वर्तमानः किन्तु जन्मना देहेन च क्षत्रियोऽभवत्। एवं सन् सर्वेषां वर्णानामुपदेष्टृत्वमाचार्यत्वं चाचीकमतेति तस्य वर्णाश्रमादिधर्मोपदेष्टृत्वान्नैसर्गिकमेव। श्रीकृष्णोऽर्जुनमुपदिशन्नपि नोपदेशकर्म स्वस्य क्षत्रियस्य मेने। तदा त्वापतिते काले स तथाऽकरोत्। स भगवान् स्वयमेव 'मदुपदिष्टमुपनिषद्ब्रह्मसूत्रादिषु विद्यत इति वदन् तेषामेव प्रमाणतमत्वं दर्शयति। गीता अ० १३ श्लो० ५। यतस्तादृशस्योपदेशस्य सर्वोपयोगित्वे सर्वग्राह्यत्वे च ब्रह्मसूत्रा-दिष्वधीयमानेषु चतुर्णां वर्णानां कोपि न धर्मशास्त्रोल्लङ्घनश-ङ्कामुत्थापयति। अतएव गीतोपदेशः सर्ववर्णोपादेयस्तदैवास यदा स व्यासेन पद्यतामानायि। क्षत्रियाः प्रायेण सुतान् सं-बन्धिनश्च ब्राह्मणैः कृतमुपदेशं गृहीतुं प्राशासुः। यतस्ते ब्राह्म-

णनिघ्ने एव स्वतेजोयशसी अमन्यन्त । एवं स्थिते वयं विचारयामश्चेद्भगवतः श्रीकृष्णस्य गीतोपदेशलक्ष्यं सर्ववर्णोपयोगि नाभविष्यद्यदि श्रीव्यासर्षिः कृष्णोक्तं ६२० श्लोकेषु न न्यधास्यत् । तथा च श्रीकृष्णोक्तं गीतायां दृश्यते " उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः " ततःपूर्वं च " तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया " इति। इत्यादि भगवदुक्तेन च पूर्वोक्तं प्रमाणीभवति । ततो गीता सर्ववर्णग्राह्या सम्पद्यते न केवलमर्जुनग्राह्यैव । यदिनाम सर्वं महाभारतं व्यासनिबद्धं किन्तु गीतायां कृष्णवचनश्लोका न व्यासनिबद्धाः श्रीकृष्णेन छन्दोमया एवोक्ता इति मतमपि भवेत्तर्हि तन्महद्वैषम्यं गमयति । यतः सम्पूर्णस्य ग्रन्थस्यैककर्तृकत्वमेवोचितम् । श्रीकृष्णोक्तं गीतायां व्यासनिबद्धत्वान्न महत्वमुज्झति मनाक् । यतः स भगवान्नरदेहो विष्णुर्धर्मशास्त्रोक्तं धर्ममुत्थापयितुमेवावतीर्ण आस । अतो ब्राह्मण एवोपदिशेत्सर्वान् वर्णानिति धर्मनियमस्तेनैवोपेक्षितः स्याद्यदि गीताश्लोकास्तन्निबद्धा एवन मन्यन्ताम् ।

३३ पर्शु (पर्शियन) भाषायां विहितः ७४५ श्लोकात्मिकाया गीताया एवानुवादः ।

महम्मदीयेषु सम्राट्सु भारतं शासत्सु उपनिषदां गीताया अन्येषां चार्यधर्मादिग्रन्थानामनुवादा व्याख्यानानि च व्यधीयन्त । यतः स्वधर्मसम्प्रदायादिपक्षपाता अपि ते भारतीयानामार्याणां धर्माचाराध्यात्मविषयग्रन्थान् दृष्ट्वा तदाकृष्टचेतसस्तज्जिज्ञासापरा अभूवन् । वाराणसीवसतिना श्रीमताऽर्वपर्शुवाङ्मयमहाविदुषा मुन्शी महेशप्रसादमहोदयेन तेषां कतिचिदनु-

वादाः स्वयं दृष्टाः । ते च मालतीसदनाभिधे पुस्तकालये विद्यन्ते । तेषामन्यतमस्य निर्मातृनामज्ञापनं तत्रैव दृश्यते । तद्यथा—"अबुलफ़ज़लाभिधस्य सम्राज आदेशेन पर्शुभाषायां ७४५ श्लोकात्मिका गीताऽनूदिता ।"

पर्शुभाषायां गीतानुवादस्य द्वौ ग्रन्थौ सम्प्रति लभ्येते । तयोरेक अबुलफजलेन सम्राजा कारितोऽन्यो फैजीत्यभिधेन विदुषा च कृतः । उभावपि भारतीयसाम्राज्य-कार्यविवरणले-ख्यालये (ईन्डीया ओफीस) यो पुस्तकालयो लन्दन नगरे-स्ति तत्र क्रमेण १९४९, १९५० संख्याभाजौ वर्तेते । उभावपि ७४५ श्लोकात्मिकाया एव गीताया अनुवादरूपौ । काश्यामा-नन्दगुहामधितिष्ठद्भिः श्री ब्रह्मचारी पंचोली हरिरामजी महाराज इत्येतैर्ज्ञापितेन मयैतदपि ज्ञातमासीद्यद्वाराणसीनृपति-महोदयानां पुस्तकालय एकं पर्शुभाषयाऽनूदितं गीतापुस्तकम-वर्ततेति । सोऽनुवादो गीतायाः ७४५ श्लोकानामेव शाह अली दस्तगीरकृतः । तत्रैव तस्य पुस्तकस्य क्रमसंख्या १६५, १६६ अस्तीति । त एव ब्रह्मचारिणस्तस्य महार्घस्य पुस्तकस्य प्रति-लिपिं कर्तुं काशीमहाराजेन मामनुगृहीतुमनुमता आसन् । किन्तु मादृशां शोकावहं तेषां नृपतीनां लोकान्तरप्रस्थानं तस्य ग्रन्थस्य प्रतिलिपिलाभेऽन्तरायतामापत् । मद्रासपत्तने प्रकाश्य-मानं नव्यप्रवृत्तिपत्रं 'हिन्दू' इत्याख्यं प्रागस्माभिः प्रकाशितं व्याख्यातं च गीतापुस्तकं समालोचयत्तस्य दोषाभावाभावं दर्शयच्चास्मत्कृतोल्लेखानामेषां पर्शुभाषायां गीतानुवादानां विषय समशेत । तस्य संशयं निराकर्तुं तस्यैव पत्रस्य १५-८-१९३७ तमायां खिष्टीयतिथौ वाराणसीयहिन्दूविश्वविद्यालयस्थाः श्री

के, ह्वी, रङ्गस्वामी अय्यङ्गर महोदया निबन्धमेकं प्राकाशयन् । तत्र विद्यमानमाशयितमित्थम्—"भारतीयेतिहासज्ञा विद्वांस अबुलफ़जलेन कृतस्य तस्यैव भ्रात्रा फैजीत्यभिधेन कृतस्य च पर्शुभाषायां गीतानुवादयोर्विद्यमानतां जानन्ति । तयोः प्रथमो-गद्यगिरा विहितो न चाद्यापि मुद्रितः । फैजीकृतोऽनुवादः पद्येषु वर्त्तते । वाराणसीस्थहिन्दूविश्वविद्यालयेऽध्यापयमानः पर्शुभारतीसाहित्यस्य विद्वत्तमः श्री मुन्शी महेशप्रसादमहोदयो मां ज्ञापयति यत्फैजीकृतः पर्शुभाषायां गीतानुवादो बहुत्र बहु-कृत्वश्च मुद्रितः । तद्यथा लवपुरे (लाहोर), जलन्धरपत्तने प्रयागपत्तने (अल्लाहाबाद), ग्वालियर राजधान्यां, जयपुरे च तत्पुस्तकानि मुद्रितानि । एतेष्वनुवादपुस्तके मुद्रितेषु सत्स्वपि डाक्टर नागराजशर्मणः पर्शुभाषापण्डिता अस्यानुवादस्य सत्ता-मपि न जानीयुरित्याश्चर्यम् । शाह अली दस्तगोराभिधेन यः पर्शुभाषायां गोतानुवादः कृतः सोऽपि मुद्रणप्रकाशने अपेक्षते । श्रीराजवैद्यैः (जीवराम कालिदास शास्त्रिभिः) उल्लिखितं तदपि यद्वाराणसीनरेशस्य ग्रन्थसङ्ग्रहालये तत्पुस्तकमस्तीति नूनं यथार्थम् । अद्य कतिपये मासा अयू राजवैद्यमहोदया अपि तैर्महेशप्रसादोपाध्यायैर्गीतायाः पर्शुभाषानुवादस्य विद्य-मानतां ज्ञापिताः । एतदपि तैरेव ज्ञापितं पर्शुभाषानुवादं दृष्ट्वा प्रचलिताया गीतायाः पाठांशा बहवो भिन्नाः प्रतीयन्त इति । तैः संकेतितमप्यासीत्तस्मिन्ननुवादेऽधिकाः श्लोका इति । तन्नि-शम्य ममापि मनस्तस्मिन्विषय आकृष्टम् । मया च तेभ्य आशयितं यत्तैः प्रचलितं तत्रत्यं च पाठमधिकृत्य भेदान्प्रदर्श्य च कोपि निबन्धो लेख्य इति । अहं तं निबन्धं वाराणसीय-

हिन्दूविश्वविद्यालयनिबन्धपत्रिकायां प्रकाशयिष्यामीति तेभ्यः प्रत्यश्रौषम् । तत्र तेषामासीदनुमतिः । किन्तु ते तं निबन्धं लिखितुं नाशक्नुवन् । यतस्ते पर्शूर्दूभाषयोः कविताचणस्य गालिबमहोदयस्य गौरवान्वितं चरितं शीघ्रं समापयितुं लग्नानेहसो वर्त्तन्ते । अतः पूर्वोक्तो निबन्धो यदा कदापि प्रकाशितो भवेत्स विद्यमानान् गीतायाः पर्शुभाषानुवादानधिकृत्य सन्देहान्निराकरिष्यति । तेषां बहुमतगीतापाठस्य च कियान् भेद इति च व्यक्तं करिष्यति । (प्रकाशिते तस्मिन्निबन्धे) सर्वव्यवहृतं पाठमधिकृत्य यज्ज्ञातव्यतमं ज्ञातं भविता तत्र श्री राजवैद्य महोदयैर्दर्शित एव गीताविषये नवः (उपयोगी) पादन्यासः श्रेयोभाग्भविता । "

३४ अलबरूनी महाभागस्य समये ७४५ श्लोकात्मिका गीता ।

प्रसिद्धस्तदानीन्तनेतिहासविदल्वरूनीमहाभागो वैक्रम्यामेकादश्यां (खिस्तीय १ ३० तमेऽब्दे) शताब्द्यामजनि । स चिरं भारतेऽतिष्ठत् । स च गीर्वाणवाङ्मयमधीत्यार्याणां बहून् धर्मग्रन्थानवागमत् । तेनार्वभाषया प्रसिद्ध एको ग्रन्थो रचितो यस्याङ्ग्लभाषाऽनुवादः "भारतेऽल्वरूनी" (अल्बरूनी इन इंडिया) इति नाम भजंल्लन्दननगरे १९१२ खिष्टाब्दे पुस्तकसान्मुद्रितः तस्माद्ग्रन्थादेतज्ज्ञायते यदल्वरूनीमहाभागः ७४५ श्लोकात्मिकामेव गीतामध्यगीष्ट । यतस्तेनानूदितास्तस्य गीतानुवादे दृश्यमानाः कतिपये गीताश्लोकाः प्रचलितायां गीतायां न सन्ति । अथ च प्रचलितगीतातो बहुत्र विषयभेदश्च वरीवर्ति ।

३९ यदि गीतायाः ७४५ श्लोकास्तर्हि किमर्थं भगवता श्रीशङ्कराचार्येण ७०० एव मताः ? ।

इतः २५०० वर्षाणि पूर्वं भगवता श्रीशङ्कराचार्येण ७०० श्लोकात्मकं गीतापाठं प्रमाणीकृत्य व्यासोक्तं गीतामान ७४५ श्लोकमितं कथमुपेक्षितमिति कतिपये संशेरते । तदधिकृत्यात्र किमपि ब्रूमहे । श्रीशङ्करकृताद्गीताभाष्यादेतत्तु न नावगम्यते यत्तन्निर्माणकाले बहून्यन्यानि गीताभाष्याण्यासन् । क्व तानि सम्प्रति । नाद्य तेषां केनाप्येकमपि लिखितं मुद्रितं वा पुस्तकं दृश्यते । शतेभ्यो वर्षेभ्यो लेखकपरंपराप्राप्तं किमपि पुस्तकं भिन्नरुचिबहुविद्वत्पठितं च तन्नूनमुज्झितबहूवंशं परिवर्त्तितबहुपाठं च भवतीति नानैसर्गिकम् । तथा च यथा पाठाद्यन्वेषणनिर्णयादिचिकीर्षाऽद्य विदुषामस्ति तथा न पूर्वमासीत् । ततश्चैकस्मिन्देशभागे यानि पुस्तकानि प्रचलितान्यासंस्तानि प्रायः तद्देशभागसीमानं नात्ययुः । इदानीमपि गीतापाठनिर्णयचिकीर्षा तदाप्रभृत्येव प्रचलिता यदा काश्मीरपाठमुद्रणमजनि । एतेन स्फुटं ज्ञायते शतानि वर्षाणां काश्मीरेषु प्रचलितः पाठो न दक्षिणदेशे प्रचलित आसीदिति । तत्रैव च भगवान् श्रीशङ्कराचार्य आविरभूत् । एतदपि नासम्भवं श्रीशङ्करो बह्वन्यकार्यव्यापृतो द्वात्रिंशत्तम एवायुषो वत्सरे ब्रह्मतामयात्ततश्च गीतापाठाद्यन्वेषणसमयमेव नालभत । अतस्तेन स्वहस्तगतपुस्तकपाठमनुसृत्यैव गीताभाष्यमकारि । अथ च बहवो राजानोऽधिकृताश्च श्रीशङ्कराचार्यस्य प्रभावेण तस्य पुरो नतशिरस आसन् । ते तदुक्ते संशयच्छायमपि सोढुं नैच्छन् । अतो न

कोपि शङ्करभाष्यमते गीतापाठे संशयपरिविवृत्से प्रकटयितुमु-दसहत । यतस्ततो राजादिदण्डभयमप्यासीत् । तत आरभ्या-द्यावध्यपि बहुत्र श्रीशङ्करादिमते पाठे संशयोत्थापनं धर्मभाव-विरोध्यमन्यत मन्यते च । श्रीशङ्कराचार्यादर्वाक्-बहूनां धर्ममता-नामुत्थानात्तन्मतस्य च केन्द्रीभावान्न केनाप्यत्र निर्णिनीषोद्भावि-ता । बहूनां धर्मसंप्रदायानामाचार्या अनुयायिनो विद्वांसश्च शङ्करसम्मतमेव गीतापाठमनुसृत्य तत्र व्याख्यां व्यधुः । तन्मतं गीतापाठमानं च ७०० श्लोकात्मकमासीत् । गीताया मानविषये शंकरमेव प्रमाणं मन्यमानरन्यैराचार्यैः पण्डितैश्च गीताश्लोका-र्थास्ततो भिन्नाः स्वसम्प्रदायराद्धान्तपोषणपरा जनान्स्वराद्धा-न्तेष्वाकृष्टान् कर्तुं विहिताः । यतस्तैः स्वमतोन्नत्या एव जीवि-तानि लागितानि बभूवुः । न तैर्गीतामधिकृत्य पाठाद्यन्वेष्टुं मतयो नियोजिताः । अन्ये सुधियो रसिकाश्चाद्यावधि स्वल्पा-मेवापेक्षां तत्र विहितवन्तः । न च ते तत्कर्तुं लब्धसमया आसन् । ततस्ते श्रीशङ्कर इव ७०० श्लोकान् गीताया अम-न्यन्तेति स्वाभाविकम् । अल्पीयानेवाद्य समयोऽयाद्यदा गीतायाः कतिपयानि प्राचीनानि हस्तलिखितानि पुस्तकानि लब्धानि । अद्यापि लभ्यन्ते । ततश्च बहोः कालात्पठ्यमाना गीता न पूर्णेति वस्तुतो गीतापाठः ७४५ श्लोकात्मक एवेति तथ्यं ।

३६ उपसंहारः ।

अद्य सप्त वत्सरा अयुस्तदाऽस्माभिः १२३६ तमे वैक्रमे-ऽब्देऽङ्कितं पुस्तकमनुसृत्य गीता मुद्रिताऽऽसीत् । तत्र बहवः पाठांशभेदाः कतिपये विद्यमानगीतातोऽधिका अपि श्लोका

आसन् । तावतैव सन्तोषमविधाय वयं पूर्णामेव गीतामन्वेष्टु-मद्यावधि यतमाना आस्म । सम्प्रति सहसैवास्माभिर्भूर्जपत्रेषु लिखितेयं गीताऽलम्भि । अस्य गीतापुस्तकलाभस्य श्रेयोभाजोऽस्माकं सुहृदो वाराणसीपत्तने आनन्दगुहास्थाना ब्र० श्री हरि-रामपंचोलीमहाराजेत्याख्याः सन्ति । ते चातीतेषु पंचषेषु वत्सरेषु बहुना श्रमेण दुर्लभान् प्राचीनान् ग्रन्थांस्तत्र समा-हृत्यास्मभ्यं प्रेषयन्ति । तेषामेवं कृपासौजन्याभ्यामस्मद्ग्रन्थसं-ग्रहालयो दुर्लभानेकशतावश्यकग्रन्थसंपत्तिं धत्ते । तत्प्रहितेषु ग्रन्थपत्रनिचयबन्धनेष्वेकस्मिन्नियं गीता जीर्णशीर्णदीर्णभूर्जपत्रे-ष्ववर्तत । सा चैषास्माभिरवलोकिता । अन्विष्टाया अस्या लाभं वयं दिव्यं वरलाभमिव मन्यामहे । यातेऽस्या महार्घताऽनुमातु-मपि न शक्यते । यत इयमस्मान् पूर्णाया वास्तविक्याश्च गीताया प्रकाशने प्रभून् भावयति । यतस्त्रिंशतो वत्सरेभ्यः ७४५ श्लोकात्मिकाया गीताया अन्वेषणे प्रकृष्टं यतमानानाम-स्माकमत्र सर्वाणि श्रमकर्माणि साफल्येन योजयत्येतद्दिव्यं महार्घं महार्हं च पुस्तकम् । जीर्णदेहमप्येतत्पुस्तकं गीतालाभ-प्रसादेनास्मान् तरुणोत्साहान्विधत्ते । किन्त्वस्माकं प्रयत्ना अर्वपर्शुभाषयोरन्यासु च वाक्सु गीतानुवादादि पुस्तकान्वेषणे प्रवृत्ता एवाधुनापि सन्ति । तेषामवसितिस्तु तेषु सर्वेष्वेव ग्रन्थेषु लब्धेषु भविता । वयं तानि परीक्ष्य तैः सह प्रचलिता-मस्मदीयां च गीतां संगमय्य ततो नवविज्ञेयसनाथं स्वमतं सोपपत्ति विदुषां विचारनिर्णयाभ्यां प्रकाशयिष्यामः ।

१९३६तमे खिष्टाब्देऽस्माभिरेकं तदा लब्धं गीतापुस्तकं प्रकाशितमासीत् । तस्मिन्नस्मदीये देवाङ्ग्लभाषाटीके व्याख्यो-

पपत्तिसहिते विलोक्य हरिवर्षीयाणामस्मत्प्रतीपभूभागवसतीनां च विदुषां तत्रत्यानामेव प्रवृत्तिपत्राणां महानासीन्मतवैषम्यविवादविजिज्ञासानामुद्भवः। स च गीतेतिहासे नवोऽद्भूतश्चासीत्।

ते महाभागा अस्मत्कर्तृकया टीकया सह तां गीतां विहितावसितिं द्रष्टुमीहमाना नूनं वर्वृतति । स्वविचारालंबनभूतस्तेषामद्यावधि यादृशः पाठो लभ्योऽवर्वर्तीत्तेन तेषां तत्र ये भावा उदतिष्ठन्त तत्परिवृत्तिस्तया गीतयाऽस्मदीयटीकाशब्दविवृतिभ्यां भवितेति त आशयानाः प्रतीयन्ते । वयं च तेषां तोषकृतावद्यावध्यप्रवोभुवतस्तत्कृतां क्षमामेव विधित्सितविलंवविहितागोमार्जनक्षमां मन्यमानास्तदनुकम्पामस्मत्सु मनागपि नादृढां जानीमहे । यतः सदाऽनेकनवरूपै रसशालोपयोगविहितगौरवैर्बहुभिरपरिहार्यैः कर्मभिराकृष्टसर्वमनोवाक्कायगतयो वयं न क्षणमपि लभामहेऽन्यकार्येभ्यः । ततोऽस्मभ्यमलध्वीं क्षमां विधाय स्तोकमधिकमवसरं पालयन्तु विद्वांसो गीतापाठादिगवेषणकर्तारश्च । विधेयतमकर्मशतव्यापृतेनापि मया टीकाविवृती कुर्वता सहसैवैषा भूर्जत्वक्षु न्यस्तवर्णा गीताऽलम्भि । प्रसत्तिमगात्तेन चिरालिप्सितेन पुस्तकेन मे चेतः । ततश्च पुस्तकमेतन्न प्रकाश्य प्राङ्मुद्रिताया गीतायाष्टीकाविवृती न बहुफले इत्यहममन्ये । अस्मिन् हि पुस्तकरत्ने सापि गीतान्तर्भवति । अस्यैवाविकलायां टीकायां कृतायां नान्या टीकाऽपेक्ष्यते । नैव चाभिनवटीका प्राक्प्रकाशिताया गीताया व्याख्याताया अस्यामावश्यकतामावहति। अस्य ग्रन्थस्यातोवोपयोगित्वादभिनवत्वाच्च तदुपोद्घातेऽपि बहु परिवर्तनोयं भविता । असहमानमिवाभवत्तदेतत्पुस्तकप्रकाशनविलम्बं मे मनः । विदुषा-

ममले मनसि गीतापाठादिनिर्णयायास्मन्मते वास्तविकीं गीतामिमां चिराद् भूर्जत्वगङ्कनमात्रसत्तां प्रकाश्य प्रसिद्धयामि । ततश्चाद्येयं गीतालोकोपकाशयैव प्रकाशितेति सुधीभिर्मन्तव्यम् ।

विद्वांसो मया नतशिरसा निवेद्यन्ते यत्ते सम्प्रदायादिपक्षपाताग्रहौ विहायास्या वेदव्यासोक्तश्लोकसंख्याभृतो गोताया मूलपाठान्वेषणधिया विदधतु निर्णयमिति । अद्यप्रभृति हीदमेव मम सर्वान्यभावप्रत्याख्यात् कर्म भविता येनास्या गीतायाश्चन्द्रघण्टाटोकां सिद्धिदात्रीशब्दविवृतिं च यथासम्भवं जवेन पूरयितुं शक्तो भवेयम् । एतन्निर्माणे अनुज्झितान्यसर्वकार्यस्य मे वत्सरैकमितः कालोऽपेक्ष्यते । वास्तविकी च सेयं गीता १२३६तमे वैक्रमाब्दे लिखितया गीतया काश्मोरपाठवत्या च संवदति । बहुश्रमेणाकैतवेन टीके विधाय विदुषः सुहृदश्च धर्मवाङ्मयप्रकाशनमात्रो मम प्रयासस्तोषयितेति न संशयः । निर्णयमनसैव स्वाः सम्मतोरनुमतोश्च ममोत्साहवृद्धिविधात्रीस्ते प्रेषयन्तु । यतस्ते तथा सफलं मम श्रमं विधास्यन्ति ।

उपोद्घातमिममविस्तृतं कर्तुकामोऽप्यहं न तथा कर्तुमशकम् । तत् खिन्नमिव जायते मम चेतोऽत्र । किन्तु विद्वांस ऊहापोहमयमुपोद्घातमिमं दृष्ट्वा प्रसीदच्चेतसो भवितार इति मन्ये । सर्वशक्तिरीश्वरो मां संस्कृताङ्ग्लगिरोष्टोकाविवृतिभ्यां सहेमां ७४५ श्लोकमयीं भगवतीं गीतां विदुषां पुरःस्थापनाय शक्तिर्दयादित्योम् तत् सत् ।

राजवैद्यः जीवरामः कालिदासात्मजः शास्त्री

भोजपत्र–गीतायाः

संस्कृत प्रस्तावना–शुद्धि–पत्रकम्

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१	४	गीतावगीत	गीताविगीत
,,	१०	ह्यय्ज्नामा भा	ह्यज्नामाभा
,,	२३	नवाबोभु	नवोबोभु
३	८	टीकाश्चाव्यधुः	टीकाश्च व्यधुः
४	१४	भविष्यन्य	भविष्यन्त्य
५	८	दृशाद्यद्वा	दृशाद्युद्धा
,,	२१	स्वां	स्वा
६	५	मवभवत्	मन्वभवत्
,,	१५	भवदितिहा	भवदितीतिहा
,,	१७	यज्ञारंभप्रवृ	यज्ञारंभे प्रवृ
७	१५	शयिष्ट	शयिष्टताम्
९	६	वहून्यूहर	बहून्युदाहर
,,	८	पाण्डुवि	पाण्डुर्वि
,,	१२	स्वप्रयाणा	स्वःप्रयाणा
,,	१५	द्राधिष्ठ	द्राघिष्ठ
१०	१४	श्रयादृह्य	श्रयाशदह्य
,,	२२	दकरात्	दकरोत्
११	७	विदूरस्थो	विदूरस्थो
,,	८	प्रवृत्ते	प्रवृत्ती

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
११	२०	विस्मयत	विस्मर्यंत
१२	१४	भारत	भारतग्रन्थः
,,	१५	ऽधितो	ऽधीतो
,,	२२	क्रान्तयोऽन्या	क्रान्तोरन्या
१३	१४	सङ्ग	सङ्ग्रं
१४	८	लोच्याप्रच	लोच्याद्य प्रच
,,	१२	यिप्य	यिष्य
,,	१५	नोपेक्ष्यो	नोपेक्ष्यौ
१६	१	व्याखात्	व्याख्यात्
,,	४	तममेव	तम एव
,,	१७	जनाना	जनीना
१७	२	सर्वेषा	सर्वेषा
,,	१४	मंत्री ऋ	मंत्री ऋ
,,	१८	वयं ढं	वयं दृढं
,,	२२	जा	जातेषु
,,	२४	सोघीतस	सोधीतसं
१८	२०	दष्प्रापः	दुष्प्रापः
,,	२१	संबाद	संवाद
१९	७	क्रृष्णस्य	कृष्णस्य
,,	१७	पाणामअच्यु	पाणामच्युता
,,	२०	योगशक्तिर	योगशक्तीर
,,	२१	भवन्	भवन्

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
२०	२	रमरामि	स्मरामि
,,	५	रयस्तस्याः	रयंस्तस्या
,,	८	खिस्ता	खिस्ता
,,	११	भन्डा	भाण्डा
,,	१५	द्वर्पा	द्वर्षा
,,	१६	ग्रन्थभ	ग्रन्थभा
२१	१	शदधिकश्लोक	शत्यधिकश्लोकं
,,	१६	भृन्ति	भृन्ति
२२	१५	तच्चैव	तच्चैवं
,,	१७	भदवासरे	मंदवासरे
,,	२०	णामम्	णामम्।
२३	१०	त्यप्रभवाः	त्यप्रभवः
२४	२	षट्पान्दिकुत्र	षट्पान्दि कुत्र
,,	७	रुक्तयो	रुक्त्यो
,,	१३	श्लोकाः	श्लोकाः।
२५	८	भवेत्	भवेत्
,,	१५	कतिपया	२१ कतिपया
२६	२	संबदति	संवदति
,,	,,	त्तनस्थे	त्तनस्थेन
,,	१०	स्माक	स्माकं
,,	११	गोता	गीता
,,	२३	अभिनव	२२ अभिनव

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
२७	२	ऽतोय	तीव
,,	३	टीका	टीका।
,,	५	क्षत्र समा	क्षत्रसमा
,,	६	मामका	मामकाः
,,	७	कुरुणां	कुरूणां
२८	१५	कर्भो	कर्मो
,,	२०	धोत	धीत
,,	२१	पाठा	पाठाः
२९	१	कथमभि	२३ कथमभि
,,	२४	ब्रूवाणा	ब्रुवाणा
३०	७	नोज्ज्ञति	नोज्झति
,,	९	शुद्धधर्म	२४ शुद्धधर्म
,,	२०	सूत्रादिमन्ति युक्ताः	सूत्रादि भवितुं युक्तम्
,,	२२	स्वोकृतम्	स्वीकृतम्
३१	४	गातायां	गीतायां
,,	६	बहोकान्	बाह्लीकान्
,,	१२	भाष्म	भीष्म
,,	१३	कृष्णोक्ता	कृष्णोक्ताः
,,	१६	प्रचलितगोता थ	प्रचलितगीताऽध्या
३२	१	मण्लीय	मण्डलीय
,,	,,	गोताया	गीताया

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
३२	२	द्धृत्यय पू	द्धृत्य पू
,,	३	स्तेपां	स्तेषां
,,	२३	बलियसा	बलियसा
३५	२	तादृंशि	तादृंशि
३६	२	मिप्यन्	मिष्यन्
,,	१९	तामाप	तामाप।
,,	२४	बलियसा	बलीयसा
३७	२	नूनम नोत्	नूनमजानोत्
,,	१४	विदधाति	विदधति
,,	१९	प्रमाणो	प्रमाणी
३८	८	युध्धे	युद्धे
,,	१४	वोरा	वीरा
,,	२४	जागृति	जाग्रति
३९	५	यद्यद्धे	यद्युद्धे
,,	७	दुखसुख	दुःखसुख
,,	९	भाविदुःखं	भावि दुःखं
४०	९	घायोति	घायीति
,,	१०	गाता	गीता
,,	१०	गातोप	गीतोप
,,	१२	व्यासे कृष्णार्जन	व्यासः कृष्णार्जुन
,,	१६	विद्यमा मपि	विद्यमानामपि
,,	१९	प्रमाणा	प्रमाणी

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
४०	२२	रणक्षेत्र	रणक्षेत्रे
४१	१२	घोपदे	वेपदे
४२	१३	दशविंशति	दश विंशतिं
,,	१८	विधा तिल	विधास्तिल
४३	७४५	मित	७४५ श्लोकमित
४४	११	स्माभिः	स्माभिः ।
,,	११	तथा कृते	तथाऽकृते
,,	१३	संभवीबभूव	संभवी बभूव
,,	२०	पक्रमो	पक्रमो
४५	२१	तथैव श्रीकृ	तथैवं न श्रीकृ
४६	७	पाण्डित्य प्रद	पाण्डित्यप्रद
,,	१५	संवादो केवलं	संवादो न केवलं
,,	१७	निश्चिनुमः	निश्चिनुमः ।
४८	१	विशाद	विषाद
४९	५	देशयिभा	देशविभा
,,	७	र्बाहिके	र्बाहीके
,,	३	विद्व	विद्व
,,	१२	विद्वदा	विद्वदा
,,	१४	विद्वत्तमा	विद्वत्तमा
,,	१८	विद्वां	विद्वां
,,	२१	विद्व	विद्व
५०	१	देशेः	देशे

Errata

(Preface)

Page No.	Line	Incorrect	Correct
30	20	Dharma- shashtra	(Dharma shastra)
33	1	745	755
,,	8	745	755
34	4	745	755
35	3	Padies	Lines
,,	5	,,	,,
,,	7	,,	,,
,,	9	,,	,,
44	17	Anushasana, shanti and Bhishma These	Anushasana ana shanti These
59	14	these unforeseen circumstances,	these circumstances,
74	5	languages.	languages.
	6	The same was	Parallel was

रसशाला औषधाश्रम गोंडल–काठियावाड.

सरस्वती भाण्डारः

अतिदुर्लभानि विक्रेयपुस्तकानि

॥ दशरूपकम् ॥

। श्री धनञ्जयकृतधनिककृतावलोकसहितम् ।

॥ संस्कृताङ्ग्लभाषाव्याख्यया समलंकृतं

(प्रथमः प्रकाशः ११२ पृष्ठानि)

। मूल्यं पंच रूपकाणि Rs. 5 only ।

भारतीयानामार्याणां नाट्यशास्त्रं न केवलमतीव प्राचीनं किन्तु यदाऽन्येषु देशेषु मानुषता पशुतायाः स्तोकमेवाभिधत तदापि –भारतेऽत्रार्या सर्वा एव नाट्यकलाः सर्वांश्च नाटकादि (रूपक) नियमानजानन् प्रादुर्भावयंश्च । अस्य शास्त्रस्यास्याः कलायाश्च मूलं तथैव वेदे वर्तते यथाऽन्येषां शास्त्राणां विज्ञानानां च । अन्यानि शास्त्राण्यन्याश्च कला अधिकृत्य यथा बहवो ग्रन्था आर्षाः पूर्वमत्रा-सन्सन्ति च सम्प्रति तथैवास्य शास्त्रस्य-बहवो ग्रन्था आसन् । सम्प्रति श्रीभरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रं विहाय सर्व एव ते प्रायो नामशेषाः सन्ति । मुनिना भरतेन तु नाट्यादीनां ये यावन्तश्च भेदा दर्शितास्ते तावन्तश्च सम्प्रत्यपि कस्मिन्नपि वाङमये न वर्तन्ते ।

द्धिप्रदा आश्चर्यकरा. परःशताः प्रयोगा ग्रन्थेऽस्मिन्विद्यंते । बहवो वादिनो यद्ग्रन्थलब्धये यतन्ते स्म स एवाद्यावधि न कस्यापि हस्तंगतो दुर्लभोऽयं ग्रन्थो महतायासेन बहुधनव्ययेन चास्माभिरवाप्तः । वादिनां धनार्थिनां सुवर्णादिसिद्धिसाधनोत्सुकानां हितार्थं प्रसिद्धिं नीतः ।

श्री भगवद्गीता

(मूल्यं दशरूपकाः Rs. 10 only)

आंग्लपरिचयः (Introduction) २८ पृष्ठेषु । राजवैद्यकृत सिद्धिदात्यभिधा पाठभेदानां प्रतिपादयित्री आंग्लटिप्पणी १५३ पृष्ठेषु । संपूर्णा मूलमात्रा श्रीभगवद्गोता प्राचोनपाठानुसृता ७७ पृष्ठेषु । राजवैद्य जो. का. शास्त्रिकृतचंद्रघंटाख्यविस्तृतसंस्कृतटोकया तस्याश्चांग्लभाषांतरेण युताः प्रथमतस्त्रयोऽध्यायाः ११३ पृष्ठेषु । दृढपट्टबद्धा सुवर्णाक्षरांकिता । प्रसिद्धिंगतयाऽनया विश्वविद्वत्सु गीताशास्त्ररसज्ञेषु महान्क्षोभः समजनि मतमतान्तरसंप्रदायदुराग्रहविरहेण रचितेयं टीका टिप्पणी च प्राचीनपाठादिभिर्मोदयते मनांसि मनीषिणाम् ।

। श्री यशोधरविरचितः ।

॥ रसप्रकाश सुधाकरः ॥

राजवैद्यैः जीवरामकालिदासशास्त्रिभिर्हस्तलिखितानेक-पुस्तकपाठैः संगमय्य संशोधितस्तैश्च कृतयैव विस्तृतया गुर्जरभाषाटीकया सुबोधतां नीतः समूलः ।

(मूल्यं ४ रूपकाः Rs. 4 only.)

विंशत्यध्यायात्मके ग्रन्थेऽस्मिन् रसस्याष्टादशसंस्कारा धातूपधातु-रसोपरसादीनामनेक भस्म-रस-रसायन-गुटी चूर्णादीनि सिद्धौषधानि, यंत्रपुटकोष्ठीमूषादिविधानानि स्वर्णरौप्यमुक्तादीनां धातुवादप्रयोगाः, सद्यःफलानि रसायनवाजीकरौषधानि, इत्याद्या विषयाः सम्यग्वर्णितास्ते च भिषजां सुखाजीविकासाधनभूताः । रसायनशास्त्रे परं प्रमाणभूतोऽयं ग्रन्थः द्विशतमितपुष्टपत्रविस्तारो दृढावरणो भिषग्भिः स्वपुस्तक संग्रहेऽवश्यं निधातव्यः ।

॥ प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकाधारेण मुद्यते ॥

॥ श्री सप्तशती दुर्गापाठः ॥

। षोडशांगः—चंडीपाठः ।

(राजवैद्य जी. का. शास्त्रिभिः संशोधितः संवर्धितश्च
पूर्ण ७०० मंत्रात्मकः)

(मूल्यं षोडशरूपकाः Rs. 16 only)

इहामुत्र मंगलसाधनहेतुः सर्ववर्णाश्रमजनैरुपास्यमानो मंत्रशास्त्रे वरीयानयं ग्रन्थः । अद्यावधि उवाचेत्यादिभिः श्लोकार्धैश्च ७०० श्लोकाः पूर्यन्ते परमस्माकमयं ग्रन्थः सप्तशत सङ्ख्यैःश्लोकैः पूर्णो दुर्लभश्च । नवचंडीशतचंडीविध्युपासनाक्रमपूजापद्धतिदीपदानादिभिः गुरूपदिष्टरहस्यैर्नानाविधसिद्धकाम्यप्रयोगैरनेकविषयैरलंकृतश्च ।

यज्ञनाटकम्

(महाकवि श्री भासकृतम्)

सहृदया नाटकरसिकाश्च महताऽऽनन्देन प्रवृत्तिमिमां श्रोष्यन्ति यदस्माकं सरस्वती भांडारसंज्ञके हस्तलिखितपुस्तकसङ्ग्रहे पुस्तकद्वयमस्माभिरलम्भि । तच्च देवनागरलिप्यां वर्तेते । तयोरेकं तु भासकृतमेव "स्वप्नवासवदत्त" नाम्ना प्रसिद्धम् । किन्तु—अनन्तशयनग्रन्थप्रसिद्धं श्री स्वर्गत महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिभिर्यल्लब्धमासीत्ततो विस्तृततरवस्तुतो महाकविभासकृतं भाति अपरं च पुस्तकं 'यज्ञनाटक' मिति तस्य नाम तत्र विद्यते । तदपि भासकृतमेवास्तीति नास्ति संशयलेशोपि । यतः (१) उपक्रमावसानौ भासनाटकवद्वर्तेते ।

(२) भाषासरणिरपि भासग्रन्थानामिवैव (३) अलङ्कारग्रन्थेषु भासनाम्नोद्धृतानि कतिपयवाक्यानि तत्र वर्तन्ते (४) अथ च कविधुर्येण भासेन रामायणमधिकृत्य प्रतिमाभिषेकयोर्यावती कथोपनिबद्धा सा श्रीरामस्य बालचरितमनिबध्वा पूर्णतां न याति अस्मिंश्च रामजन्मनः सीताविवाहान्तं चरितं विद्यत इति पूर्णतां याति रामायणकथा महाकविना भासेनोपनिबद्धा ।

अथ चानेन ग्रन्थेन ग्रन्थकर्तुः समयादिनिर्णयः सुकरतरः । यस्मात् (क) अस्य निर्माणकाले राजधर्मज्ञानाय वासिष्ठं धर्मशास्त्रं लब्धमानमासीत् । (ख) बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं प्रसिद्धमासीत् । (ग) व्यवहारपदानि चतुर्विंशतिरासन् (न मन्वादि लब्धान्यष्टादश) (घ) सूत्रसंङ्ग्रहग्रन्थौ व्याकरणस्यास्तां न महाभाष्यमवर्त्तत (ङ) मेधातिथिकृतं न्यायशास्त्रं कासकृत्स्नी च मीमांसा प्रसिद्धाऽऽसीत् । किं बहुना पाठकाः पुस्तकं दृष्ट्वा स्वयमेव सर्वमेतज्ज्ञास्यन्ति । मूलमात्रस्य सटिप्पणस्यास्य पुस्तकस्य मूल्यं रूपकपंचकम् ।

व्याधिनिग्रहः प्रशस्तौषधसंग्रहश्च

(मूल्यं सपादरूपकः Re. 1–4–0 only)

मूलमात्रौ प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकाधारेण मुद्रितौ राजवैद्य जी. का. शास्त्रिकृतटिप्पणीसनाथौ संशोधितौ सर्वरोगप्रशमनकरैः सरलैर्वनौषधीनां नूत्नप्रयोगैः संभृतौ एकपट्टबद्धौ नितरामाश्चर्यकरचिकित्साक्रमौ सरलरसिकसंस्कृतपद्यमयावश्यं संग्राह्यौ भिषग्भिः ।

Hint

॥ संकेतः ॥

भोजपत्रपाठानुसारं पाठभेदावतरणेऽयं संकेतः

अंकात्पूर्वं पाणिकाद्वयेन तच्छ्लोकस्य प्रथम पद्ये (पूर्वार्ध-श्लोके) पाठभेदोस्तीति ज्ञेयम् यथा च-॥ १

अंकात्पूर्वं पश्चाच्च पाणिकाद्वयं द्वितीयपद्ये (उत्तरार्ध-श्लोके) पाठभेदं दर्शयति यथा-॥ १ ॥

The two short lines before the figure–such as ॥ १ indicate that the variant is in the first Padya or part of the verse–Shloka.

The two lines both before and after the figure–such as ॥ १ ॥ show that the variant lies in the Uttarardha or the latter Padya of the verse–Shloka.

भोजपत्रलिखितगीतायां

पाठभेदा अधिकश्लोकाश्च

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः १ ॥

॥ भोजपत्रगीतानुसारं पाठः ॥

	भोजपत्र-गीताश्लोकांकाः ॥,	प्रचलित-गीताश्लोकांकाः
.... सर्वक्षत्रसमागमे	॥ १	॥ १
पश्यतां............	॥ ३	॥ ३
.... महारथः	॥ ४ ॥	॥ ४ ॥
.... काशिराजश्च......	॥ ५	॥ ५
.... कृपः शल्यो जयद्रथः ॥		
.... सोमदत्तिश्च वीर्यवान्	॥ ८ ॥	
.... नानायुद्ध......	॥ ९ ॥	॥ ९ ॥
अयनेषु तु......	॥ ११	॥ ११
पांचालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च पंच च	॥ १८ ॥ (अधिकं)	

(२१ श्लोकारंभे अर्जुन उवाचेति नास्ति)

उभयोः सेनयो	॥ २१ ॥	॥ २१ ॥
धृतराष्ट्रस्य	॥ २३ ॥	॥ २३ ॥

(२४ श्लोकारंभे संजय उवाचेति नास्ति)

उभयोः सेनयो............	॥ २४ ॥	॥ २४ ॥

	भो. गी. श्लो.,	प्र. गी. श्लो.
.... सीदमानोऽब्रवीदिदम्	॥ २७ ॥	॥ २७ ॥
(२८ श्लोकारंभे अर्जुन उवाचेति नास्ति)		
दृष्ट्वेमान्स्वजनान् कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान्	॥ २८	॥ २८
.... हत्वाहवे स्वबान्धवान्	॥ ३१	॥ ३१
.... न राज्यं न सुखानि च	॥ ३१ ॥	॥ ३२
त एवेमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान्	॥ ३३	॥ ३३ ॥
स्वजनान हि............	॥ ३६ ॥	॥ ३७ ॥
.... संपश्यद्भिर्ज......	॥ ३८ ॥	॥ ३९ ॥
.... स्वजनान्हन्तुमुद्यताः	॥ ४४ ॥	॥ ४५ ॥
(४८ श्लोकारंभे संजय उवाचेति नास्ति)		
एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये शोकसंविग्नमानसः ॥		
उत्सृज्य सशरं चापं रथोपस्थ उपाविशत्	॥ ४६ ॥	॥ ४७ ॥

॥ अथ द्वितीयोध्यायः २ ॥

॥ भोजपत्रगीतानुसारं पाठः ॥

	भोजपत्र- गीताश्लोकांकाः ॥,	प्रचलित- गीताश्लोकांकाः
सीदमानमिदं वाक्य............	॥ १ ॥	॥ १ ॥
मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय............	॥ ३	॥ ३

	भो.गी श्लो.,	प्र.गी.श्लो.
....	।	
श्रेयस्करं भैक्ष्य............	॥	
न त्वर्थकामांस्तु गुरून्निहत्य............	।	
....	॥ ५ ॥	॥ ५ ॥
....	।	
स्ते नः स्थिताः	॥ ६ ॥	॥ ६ ॥
यः शोक	॥ ८	॥ ८
.... सीदमानमिदं वचः	॥ १० ॥	॥ १० ॥

त्वं मानुष्येणोपहतांतरात्मा
विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः ॥
कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धू-
नभिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ॥ ११ ॥

अशोच्याननुशोचस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिभाषसे	॥ १२	॥ ११
न ह्येवाहं..................न त्वं नामी............॥		
.... मितःपरम्	॥ १३ ॥	॥ १२ ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा ॥
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ १९ ॥ (अधिकः)

.... हन्यते हन्ति वा कथम्	॥ २३ ॥	॥ २१ ॥
अथचैनं............	॥ २८	॥ २६
जातस्य हि ध्रुवं............	॥ २९	॥ २७
नात्र शोचितु............	॥ ३२ ॥	॥ ३० ॥
एषां च त्वं............	॥ ३७ ॥	॥ ३५ ॥

	भो.गी.श्लो.,	प्र गी.श्लो.
नेहातिक्रम·····················.···न दृश्यते	॥ ४२	॥ ४०
·········· बुद्धिरेकैव········	॥ ४३ ॥	॥ ४१ ॥
वेदवादपराः ············	॥ ४४ ॥	॥ ४२ ॥
············ जन्मकर्मफलेऽस्वः ॥		
············ श्वर्यगतीः प्रति	॥ ४५ ॥	॥ ४३ ॥
कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते············	॥ ४९	॥ ४७
यस्य सर्वे समारंभा निराशीर्बन्धनास्विह ॥		
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ५१ ॥ अधिकः		
·········जहातीमे············	॥ ५३	॥ ५०
कर्मबन्ध············	॥ ५४ ॥	॥ ५१ ॥
स्थिरप्रज्ञस्य············	॥	
स्थिरधीः ···········	॥ ५७ ॥	॥ ५४ ॥
············ स्थिरप्रज्ञस्तदो······	॥ ५८ ॥	॥ ५५ ॥
············ स्थिरधीर्मुनि······	॥ ५९ ॥	॥ ५६ ॥
············ स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते	॥ ६० ॥	॥ ५७ ॥
············ स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते	॥ ६१ ॥	॥ ५८ ॥
यत्तस्यापि हि··········	॥ ६३	॥ ६०
तानि संयम्य मनसा············	॥	
············ स्थिरप्रज्ञः स उच्यते	॥ ६४ ॥	॥ ६१ ॥
रागद्वेषविमुक्तस्तु···········	॥ ६७	॥ ६४
············ स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता	॥ ७१ ॥	॥ ६८ ॥
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ॥		

भो.गी.श्लो., प्र.गी.श्लो.

विजानतामविज्ञातं विज्ञातमविजानतां ॥ ७४ ॥ (षडधिकश्लोकाः)
प्रतिबोधेन तद्ब्रह्म विदित्वा लभतेऽमृतं ॥
ब्रह्म लब्ध्वा नैव किंचिल्लब्धव्यमवशिष्यते ॥ ७५ ॥
ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मलाभ एकमेव द्विधोदितम् ॥
ज्ञात्वा लब्ध्वाऽथवा ह्येतत् शांतिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥ ७६ ॥
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः ॥
स भवत्यमृतो मर्त्यो ब्रह्म चात्र समश्नुते ॥ ७८ ॥
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ॥
स भवत्यमृतो मर्त्य एतावदनुशासनम् ॥ ७९ ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८० ॥

——[०]——

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ भोजपत्रगीतानुसारं पाठः ॥

	भोजपत्र-गीताश्लोकांकाः ॥,	प्रचलित-गीताश्लोकांकाः
इष्टान्कामान्हि वो………..		॥
तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो………..	॥ १२ ॥	॥ १२ ॥
……….. प्रवर्तेथ च कर्मणि	॥ २२ ॥	॥ २२ ॥
मम वर्त्मानुवर्तेरन्………..	॥ २३ ॥	॥ २३ ॥
……….. भागशः	॥ २७	॥ २७

भो.गी.श्लो, प्र.गी.श्लौ.

.... मनुवर्तन्ति मानवाः ॥

.... मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३१ ॥ ॥ ३१ ॥

.... विनिष्टान् विद्धयचेतसः ॥ ३२ ॥ ॥ ३२ ॥

.... परधर्मोदयादपि ॥ ३५ ॥ ॥ ३५ ॥

अनिच्छमानोपि बलादाक्रस्येव नियोजितः ॥ ३६ ॥ ॥ ३६ ॥

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ॥ पंचाधिक

किमात्मा कः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३७ ॥ श्लोकाः

श्रीभगवानुवाच

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ॥

सुखतंत्र इवासीनो मोहयन् पार्थ तिष्ठति ॥ ३८ ॥

कामक्रोधमयो घोरः स्तंभहर्षसमुद्भवः ॥

अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ३९ ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ॥

भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

स एव कलुषः क्षुद्रच्छिद्रप्रेक्षी धनंजय ॥

रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः ॥ ४१ ॥

.... तथा तेनायमावृतः ॥ ४३ ॥ ॥ ३८ ॥

.... ज्ञानमावृत्य देहिनां ॥ ४५ ॥ ॥ ४० ॥

इन्द्रियेभ्यः परं चेतः चेतसः सत्त्वमुत्तमम् ॥ अधिक

सत्त्वादथ महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ श्लोकौ

अव्यक्तात्तु परं ब्रह्म व्यापकं चाप्यलिंगकम् ॥

यज्ज्ञात्वा मुच्यते जीवो ह्यमृतत्वं च गच्छति ॥ ४७ ॥

——[*]——

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ भोजपत्रगीतानुसारं पाठः ॥

	भोजपत्र-गीता श्लोकांकाः ॥,	प्रचलित-गीता श्लोकांकाः
एवं विवस्वते…………	॥ १	॥ १
………… मद्व्यपाश्रिताः	॥ १०	॥ १०
………… भागतः	॥ १३	॥ १३
………… न मे कामः फलेष्वपि	॥ १४	॥ १४
कर्मणोपि हि…………	॥ १७	॥ १७
………… यः पश्यत्यकर्मणि……	॥ १८	॥ १८
यज्ञायारभतः…………	॥ २३ ॥	॥ २३ ॥

अहमन्नं सदान्नाद इति हि ब्रह्मवेदनम् ॥
ब्रह्मविद् ग्रसति ग्रासान् सर्वं ब्रह्मात्मनैव हि ॥ २४ ॥ (अधिकः)

………… समुपासते	॥ २६	॥ २५
………परं शान्ति…………	॥ ३९ ॥	॥ ३९ ॥

यथा रविः सर्वरसान्प्रभुंक्ते
हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः ॥
तथैव योगी विषयान्प्रभुंक्ते
न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः ॥ ४२ ॥ (अधिकः)

छित्वैवं…………	॥ ४३ ॥	॥ ४२ ॥

—— * ——

॥ अथ पंचमोऽध्यायः ५ ॥

॥ भोजपत्रगीता पाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भोजपत्रगीता श्लोकांकाः,	प्रचलितगीता श्लोकांकाः
...... विनिश्चितम्	॥ १ ॥	॥ १ ॥
...... बन्धाद्विमुच्यते	॥ ३ ॥	॥ ३ ॥
...... सम्यगुभयोः फलमश्नुते	॥ ४ ॥	॥ ४ ॥
....		
प्रलपन्विलपन्........	॥ ९	॥ ९
		......
...... त्मसिद्धये	॥ ११ ॥	॥ ११ ॥
स्मरन्तोपि मुहुस्त्वेतत्स्पृशंतोपि स्वकर्मणि ॥		......
सक्ता अपि न सज्जन्ति पंके रविकरा इव	॥ १८ ॥	(अधिकः)
...... त्मनि यः सुखम् ॥		......
...... सुखमव्ययमश्नुते	॥ २२ ॥	॥ २१ ॥
ये हि संसर्गजा.........	॥ २३	॥ २२
...... सुखी मतः	॥ २४ ॥	॥ २२ ॥
अन्तः सुखो....................	॥	
स योगी परमं योगं.........	॥ २५ ॥	॥ २४ ॥
...... भयद्वेषो	॥ २९ ॥	॥ २८ ॥
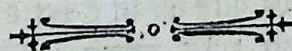
॥ अथ षष्ठोध्यायः ६ ॥

॥ भोजपत्रगीता पाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भोजपत्रगीता श्लोकांकाः,	प्रचलितगीता श्लोकांकाः
...... परात्मसु समा मतिः	॥ ७	॥ ७
समकायशिरोग्रीवं धारयन्नचलः स्थिरः	॥	......
संपश्यन्नासिकाग्रं...........	॥ १३ ॥	॥ १३ ॥
...... मद्भक्तो नान्यमानसः	॥ १५	॥ १५
योगोस्ति नैवात्यशतो..........	॥	......
...... नातिजागरतोर्जुन	॥ १६ ॥	॥ १६ ॥
...... योगमात्मनि	॥ १९ ॥	॥ १९ ॥
...... योगसेवनात्	॥ २०	॥ २०
...... श्च्यवति तत्त्वतः	॥ २१ ॥	॥ २१ ॥
...... योगो निर्विण्णचेतसा	॥ २३ ॥	॥ २३ ॥
...... योगी नियतमानसः ॥		......
सुखेन ब्रह्मसंयोगमत्यन्तमधिगच्छति	॥ २८ ॥	॥ २८ ॥

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्मृतः ॥
स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निः स चन्द्रमाः ॥ २९ ॥
स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ॥
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये ॥ ३० ॥ अधिकौ
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि (प्रचलितगीतायाः)
सं पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ ३१ ॥ (अधिकंपद्यं)
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ (प्रचलितगीतायाः)

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो	प्र. गी. श्लो.
आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ॥		......
ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पापं दहति पूरुषः	॥ ३२ ॥	(अधिकः)
यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ॥		
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते	॥ ३४ ॥	(अधिकः)...
अयतः......	॥ ४१	॥ ३७...
लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ॥		......
अनेकचित्तोऽविभ्रांतो मोहस्यैव वशंगतः	॥ ४२ ॥	(अधिकः)
...... छिन्नाभ्र इव नश्यति ॥		
...... विनाशं वाधिगच्छति	॥ ४३ ॥	॥ ३८ ॥
...... जातु गच्छति	॥ ४५ ॥	॥ ४० ॥
प्राप्य पुण्यकृतांल्लोका......	॥ ४६	॥ ४१
...... जायते धीमतां कुले	॥ ४७	॥ ४२
...... पौर्वदेहिकम् ॥		
ततो भूयोपि यतते सिद्धये......	॥ ४८ ॥	॥ ४३ ॥
...... ह्यवशोपि सन्	॥ ४९	॥ ४४
...... ज्ञानिभ्यश्च......	॥ ५१	॥ ४६

॥ अथ सप्तमोध्यायः ७ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भोजपत्रगीता श्लोकांकाः	प्रचलितगीता श्लोकांकाः
...... मदाश्रितः	॥ १	॥ १
यज्ज्ञात्वा न पुनः किंचिज्ज......	॥ २ ॥	॥ २ ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो.	प्र. गी. श्लो.
...... प्रलय प्रभवस्तथा	॥ ६ ॥	॥ ६ ॥
पुण्यः पृथिव्यां गंधोस्मि......	॥ ९	॥ ९
...... मे मतः ॥		
...... ममैवानुत्तमां गतिम्	॥ १८ ॥	॥ १८ ॥
...... विहितान्हितान्	॥ २२ ॥	॥ २२ ॥
...... सिद्धान्यांति सिद्धव्रताः	॥ २३ ॥	॥ २३ ॥
यक्षान्विद्याधरान्यान्ति गंधर्वांस्तत्परायणाः ॥		
भूतान्भूतयजो यान्ति......	॥ २४ ॥	(अधिकः)...
भविष्यन्ति......	॥ २७ ॥	॥ २६ ॥
येषां त्वंतं......	॥ २९	॥ २८ ..
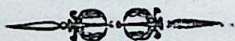
॥ अथ अष्टमोध्यायः ८ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

...... कर्मसंज्ञितम्	॥ ३ ॥	॥ ३ ॥
...... स्यसंशयम्	॥ ७ ॥	॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रे
गच्छन्त्यस्तं नामरूपे विहाय ॥
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ९ ॥ (अधिकः)

...... युक्तो......	॥ ११	॥ १० ...
...... संग्रहेणाभिधास्ये	॥ १२ ॥	॥ ११ ॥

यच्च वाचा नाभ्युदितमभ्युद्यते च येन वाक् ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ १३
मनुते यन्न मनसा येनाहुश्च मनोमतं ॥ ......
तदेव ब्रह्म०...... ॥ १४ ॥
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यंति ॥
तदेव ब्रह्म०...... ॥ १५ ॥
शृणोति यन्न श्रोत्रेण येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ॥
तदेव ब्रह्म०...... ॥ १६ ॥
प्राणोति यन्न प्राणेन प्राणः प्राणीयते यतः ॥
तदेव ब्रह्म०...... ॥ १७ ॥
एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतदेवामृतं परम् ॥
एतदेवाव्ययं ज्ञात्वा यो यदीच्छेत्तदाप्नुयात् ॥ १८ ॥
एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परम् ॥
एतदालंबनं ज्ञात्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १९ ॥ ......
तदे दक्षरं ब्रह्म स प्राणो वाङ् मनश्च सः ॥
तत्सत्यममृतं चैव तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २२ ॥ ......
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ २३ ॥

धनुर्गृहीत्वैवमिदं महास्त्रं ......
शरं ह्युपासानिशितं विधाय ॥......
आयम्य तद्भागवतेन धीरो..
लक्ष्ये तदेवाक्षरमित्यवैहि ॥ २४ ॥ ......

...... देहिनः ॥ २५ ॥ ॥ १४ ॥
...... व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ ३१ ॥ २०

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो.	प्र. गी. श्लो.
यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन	॥ ३३ ॥	(अधिकंपद्यं)
...... यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्	॥ ३४ ॥	॥ २२ ॥
शुक्लकृष्णगती......	॥	......
अनयोर्यात्यनावृत्तिमेकयाऽऽवर्ततेऽन्यया	॥ ३८ ॥	॥ २३ ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ९ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो.	प्र. गी. श्लो.
एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ॥ भूतप्रकृतिमास्थाय सह चैव विनैव च	॥ ७ ॥	(अधिकः)
...... मामकीम्	॥ ८	॥ ७
भूतग्रामभिदं......	॥ ९ ॥	॥ ८ ॥
...... ममाव्ययमनुत्तमम्	॥ १२ ॥	॥ ११ ॥
आसुरीं राक्षसीं......	॥ १३ ॥	॥ १२ ॥
सततं कीर्तयन्त[१]च......	॥ १५	॥ १४
...... मोंकोरोऽथर्व ऋक् साम वै यजुः	॥ १८ ॥	॥ १७ ॥
एवं त्रयीधर्म......	॥ २२ ॥	॥ २१ ॥
अनन्या[२]च विरक्ता मां......	॥ २३	॥ २२
...... यजन्ते विधिपूर्वकम्	॥ २४ ॥	॥ २३ ॥
अचिन्त्यमव्यक्त मनंतरूपं शिवं प्रशांतममृतं ब्रह्मयोनिम् ॥	......	......

तमादिमध्यांतविहीनमेकं
विभुं चिदानंदमरूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
त्रिलोचनं नीलकठं प्रशांतम् ॥
हृत्पुंडरीके विरजं विशुद्धं
संचिंतयेद् ब्रह्मरूपं विशोकम् ॥ ३१ ॥ (अधिकौ)

—:०:—

॥ अथ दशमोऽध्यायः १० ॥

॥ भोजपत्रगीता पाठः ॥

भोजपत्रगोतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो.	प्र. गी. श्लो.
सुखं दुःखं भवो भावो......	॥ ४ ॥	॥ ४ ॥
अयं सर्वस्य...... इष्टः सर्वं	॥ ८	॥ ८
...... विदुर्देवा महर्षयः	॥ १४ ॥	॥ १४ ॥
...... विभूतीरात्मनः शुभाः	॥ १६	॥ १६
...... योगिंस्त्वामह......	॥ १७	॥ १७
...... विभूतिरात्मनः शुभाः	॥ १९	॥ १९
ऐरावणं......	॥ २७ ॥	॥ २७ ॥
...... शुभदिव्यानां......	॥ ४०	॥ ४०
तत्तदेवावगच्छेस्त्वं......	॥ ४१ ॥	॥ ४१ ॥
अथवा बहुनोक्तेन किं ज्ञातेन......	॥ ४२	॥ ४२

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ११ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

(भोजपत्रगीतायां अर्जुन उवाचे-
त्यत्र स्थाने संजय उवाचे
ति विद्यते श्रुत्वेति पद्यमधिकं च)

संजय उवाच
श्रुत्वा श्रीकृष्णवचनं राजन्पार्थोऽब्रवीत्तदा (अधिकं)

योगीश्वर......	॥ ५	॥ ४
...... पाण्डव	॥ ७ ॥	॥ ६ ॥
...... शक्ष्यसि......	॥ ९	॥ ८
...... महायोगीश्वरो...	॥ १०	॥ ९
दिव्यमालाम्बरधरं......	॥ १२	॥ ११
...... त्वां......	॥	
...... विश्वरूपम्	॥ १७ ॥	॥ १६ ॥
...... त्वा......	॥ १८ ॥	॥ १७ ॥
...... त्वा......	॥ २० ॥	॥ १९ ॥
स्वस्तीति चोक्त्वैव महर्षिसंघाः	॥ २२ ॥	॥ २१ ॥
...... त्वा......	॥ २५ ॥	॥ २४ ॥
अमी सर्वे......	॥	
सर्वैः सहै......	॥ २७ ॥	॥ २६ ॥

नानारूपैः पूरुषैर्योध्यमाना
विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ॥
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः
शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ॥ २८ ॥ (अधिकः)

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो.	प्र. गी. श्लो.
त्वत्तेजसो विहता नूनमेव		
तथा हीमे त्वच्छरीरप्रविष्टाः	॥ २९ ॥	(अधिकः)
...... ण्यभितो......	॥ ३१ ॥	॥ २८ ॥
...... विष्णोः	॥ ३३ ॥	॥ ३० ॥
नारायणोऽहं पुरुषः शिवोऽहं		
ब्रह्माहमस्मि सकलोऽहमस्मि ॥		
पूर्णोहमीशश्च पुरातनोऽहं		
हिरण्मयो ज्ञानरूपोहमस्मि	॥ ३५ ॥	(अधिकः)
...... वीर्योऽधान्	॥ ३८	॥ ३४
...... नमेयुर्मे......	॥ ४१ ॥	॥ ३७ ॥
...... वेद्यं परमं च......	॥ ४२ ॥	॥ ३८ ॥
अनादिमानप्रतिमप्रभावः		
सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते	॥ ४३ ॥	(अधिकः)
नहि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव		
लोकत्रये दृश्यतेऽचिंत्यकर्मा	४५	(अधिकः)
व्याप्नोषि सव च......	॥ ४५ ॥	॥ ४० ॥
...... विश्वस्य......	॥ ४८ ॥	॥ ४३ ॥
प्रियः प्रियस्यार्हसि	॥ ४९ ॥	॥ ४४ ॥
दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि		
पूर्वाणि पूर्वा ऋषयः स्मरन्ति ॥		

नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको
धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥ ५७ ॥
तवाद्भुतं किन्तु भवेदसह्यं
किंवा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ॥ ......
कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै ......
विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥ ५१ ॥
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते
कर्मोपमानं नहि विद्यते ते ॥
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः ॥ ५२ ॥ (अधिकौ)

...... भुजद्वयेन	॥ ५४ ॥	॥ ४६ ॥
एवं रूपं शक्यमहं......	॥ ५६ ॥	॥ ४८ ॥
...... शक्यो ह्यह......	॥ ६२	॥ ५४
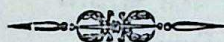
॥ अथ द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

॥ भोजपत्रगीता पाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो	प्र. गी. श्लो.
... मामुपासते	॥ ३	॥ ३
योगमुत्तममास्थितः	॥ ८ ॥	॥ ८ ॥
अथावेशयितुं	॥ ९ ॥	॥ ९ ॥
निरंतरा	॥ १२ ॥	॥ २२ ॥
मे भक्तः	॥ १४ ॥	॥ १४ ॥

हर्षमन्युक्तभयक्रोधैर्मुक्तो	॥ १५ ॥	॥ १५ ॥
सर्वारम्भफलत्यागी	॥ १६ ॥	॥ १६ ॥
शुभाशुभफलत्यागो	॥ १७ ॥	॥ १७ ॥
धर्मामृत	॥ २०	॥ २०

॥ अथ त्रयोदशोध्यायः १३ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः भो. गी. श्लो. प्र. गी. श्लो.

(अर्जुन उवाच प्रकृतिं पुरुष-
मित्यारभ्य केशव पर्यंतं प्रथमः
श्लोकोत्र न विद्यते भोजपत्रगीतायां)

श्रीभगवानुवाच

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञमेव च ॥
एतत्ते कथयिष्यामि ज्ञानं ज्ञेयं च भारत ॥ १ ॥ (अधिकः)
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ॥
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम् ॥ ५ ॥ (अधिकः)

सर्वतः पाणिपादांतं......	॥ १४	॥ १४
...... सर्वस्य हृदि वेष्टितम्	॥ १८ ॥	॥ १८ ॥

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ॥
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं जानीयात्पुरुषं परम् ॥ २३ ॥ (अधिकः)

उपदेष्टा...... कर्ता भोक्ता......	॥ २४	॥ २३
अनादित्वान्निर्मलत्वात्......	॥ ३६	॥ ३२

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो.	प्र. गी. श्लो.
...... सत्त्वं भारत वर्धते	॥ १०	॥ १०
...... कुरुनन्दन	॥ १२ ॥	॥ १२ ॥
...... सत्त्वेन मध्ये......	॥ १८	॥ १८
...... यो ह्यस्तिष्ठति नेंगते	॥ २२ ॥	॥ २२ ॥
समदुःखसुखस्वप्नः......	॥ २४	॥ २४
सर्वारंभफलत्यागी......	॥ २५ ॥	॥ २५ ॥

॥ अथ पंचदशोऽध्यायः १५ ॥

॥ भोजपत्रगीता पाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भोजपत्रगीता श्लोकांकाः	प्रचलितगीता श्लोकांकाः
...... यस्य शाखा......	॥ २	॥ २
...... शितेन छित्वा	॥ ३ ॥	॥ ३ ॥
ततःपरं तत्पदं......	॥	
यस्मिन् गते न निवतत......	॥ ४	॥ ४

संप्राप्येनमृषयो ज्ञानतृप्ताः
कृतात्मानो वीतरागाः प्रशांताः ॥
तं सर्वगं सर्वतः प्राप्य वीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ (अधिकः)

अध्यात्मनिष्ठा...... ॥ ६ ॥ ५

वेदान्तविज्ञानविनिश्चितार्थाः .....
संन्यासयोगेन च शुद्धसत्त्वाः ॥ .....
ते ब्रह्मलोके च परांतकाले
परामृताः परिमुच्यंति दुःखात् ॥ ७ ॥ (अधिकः)

गृहीत्वा तानि...... ॥ १० ॥ ॥ ८ ॥

...... देहमास्थितः ॥ १६ ॥ १४

न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो .....
न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥ .....
न भूमिरापो मम वह्निरस्ति
न वानिलो मेस्ति न चांबरं च ॥ १८ ॥
एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥
समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥ १९ ॥
(अधिकं श्लोकद्वयं)

...... मयाप्रोक्तं तवानघ ॥ २४ ॥ २०
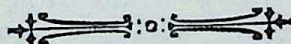
॥ अथ षोडशोध्यायः १६ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भोजपत्रगीता श्लोकांकाः	प्रचलितगीता श्लोकांकाः
दया भूतेष्वलौल्यं च......	॥ २ ॥	॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टि......नाभिमानिता	॥ ३	॥ ३
...... दर्पोऽभिमानश्च......	॥	
...... मकिंचित्कमहेतुकम्	॥ ८ ॥	॥ ८ ॥
असद्ग्रहाश्रिताः क्रूराः प्रचरन्त्यशुचिव्रताः	॥ १० ॥	॥ १० ॥
...... कामलोभार्थ......	॥ १२ ॥	॥ १२ ॥
...... मिमं......	॥ १३	॥ १३
...... महं योगी......	॥ १४ ॥	॥ १४ ॥
...... मोहस्यैव वशंगताः	॥ १६	॥ १६
...... भास्वासुरी......	॥ १९ ॥	॥ १९ ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भोजपत्रगीता श्लोकांकाः	प्रचलितगीता श्लोकांकाः
...... वर्तन्ते......	॥ १	॥ १
...... चेति ताः	॥ २ ॥	॥ २ ॥
भूतप्रेतपिशाचांश्च......	॥ ४ ॥	॥ ४ ॥
...... मचेतनम्	॥ ६	॥ ६
इज्यते विद्धि तं यज्ञं राजसं चलमध्रुवम्	॥ १२ ॥	॥ १२ ॥
...... तद्राजसमिति स्मृतम्	॥ २१ ॥	॥ २१ ॥
ब्रह्मणा तेन......	॥ २३ ॥	॥ २३ ॥
...... गीयते	॥ २६ ॥	॥ २६ ॥

॥ अथ अष्टादशोध्यायः १८ ॥

॥ भोजपत्रगीतापाठः ॥

भोजपत्रगीतानुसारं पाठः	भो. गी. श्लो.	प्र. गी. श्लो.
यज्ञदानतपःकर्म......	॥ ५	॥ ५...
...... यः कर्म काय......	॥ ८	॥ ८
शरीरवाङ्मनोभिर्हि यत्कर्मारभतेऽर्जुन	॥	
...... पंच ते तस्य......	॥ १५ ॥	॥ १५ ॥
...... तद्राजसमिति स्मृतम्	॥ २१ ॥	॥ २१ ॥
यद्कृतस्नविदेकस्मिन्......	॥ २२	॥ २२
क्रियते क्लेशबहुलं तद्राजसमिति स्मृतम्	॥ २४ ॥	॥ २४ ॥
...... मनवेक्ष्य च......	॥ २५	॥ २५
...... दीर्घसूत्रश्च......	॥ २८ ॥	॥ २८ ॥
...... तयसान्विता	॥	
...... सा तामसी मता	॥ ३२ ॥	॥ ३२ ॥
यत्तदात्वे......	॥	......
...... सात्विकं विद्यादात्म...	॥ ३७ ॥	॥ ३७ ॥
...... यद्यत्तदात्वे......	॥	
...... तद्राजसमिति स्मृतम्	॥ ३८ ॥	॥ ३८ ॥
...... क्षात्रं.....	॥ ४३ ॥	॥ ४३ ॥
पर्युत्थानादिकं......	॥ ४४ ॥	॥ ४४ ॥
स्वकर्मणा तमेवार्च्य......	॥ ४६ ॥	॥ ४६ ॥
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि	॥ ४७ ॥	(अधिकं)
...... प्राप्नोति तन्निबोध मे	॥ ५१	॥ ५०

बुद्धियोगं समाश्रित्य......	॥ ५८ ॥	॥ ५७ ॥
मिथ्यैवाध्यवसायस्ते....	॥ ६० ॥	॥ ५९ ॥
...... स्यवशोपि सन्	॥ ६१ ॥	॥ ६० ॥
...... हृद्येष वसतेर्जुन	॥ ६२ ॥	॥ ६१ ॥
...... यदिच्छसि......	॥ ६४ ॥	॥ ६३ ॥
य इदं......	॥	
...... स मामेष्यत्यसंशयम्	॥ ६९ ॥	॥ ६८ ॥
...... प्रणष्टस्ते	॥ ७३ ॥	॥ ७२ ॥

(७२ श्लोकानंतरं अर्जुन उवाचेत्यत्र नास्ति संजय उवाचेति विद्यते तद्यथा-)

संजय उवाच

राजन्भगवतो वाक्यं निगमागमगर्भितम् ॥
निशम्य स्वस्थमनसा प्रह्वोवोचदथार्जुनः ॥ ७४ ॥ (अधिकः)

(७४ श्लोकादौ संजय उवाचेत्यत्र नास्ति)

...... नैतद् गुह्यतरं......	॥ ७७ ॥	॥ ७५ ॥
...... महाराज प्रहृष्ये......	॥ ७९ ॥	॥ ७७ ॥
...... ध्रुवाणीति......	॥ ८० ॥	॥ ७८ ॥

॥ इतिश्री भोजपत्रगीतापाठान्तर वर्णनं समाप्तम् ॥

॥ शुद्धिपत्रकम् ॥

ERRATA

पृष्ठं	श्लोकः		शुद्धम्		अशुद्धम्
2	13	read	गोमुखाः	for	गोमुखस्वाः
3	70	,,	वाक्य	,,	वाक्य
4	36	,,	सुखिनः	,,	सुरिवनः
5	44	,,	बत	,,	वत
6	3	,,	दौर्बल्यं	,,	दार्बल्यं
,,	4	,,	पूजार्हौ	,,	पुजार्हौ
8	15	,,	तितिक्षस्व	,,	तितिक्षस्व
8	21	,,	विजानीतो	,,	विजानितो
11	50	,,	भूत्वा	,,	भत्वा
12	53	,,	कर्मसु	,,	कर्समु
,,	58	,,	वात्मना	,	वास्मना
14	78	,,	समश्नुते	,,	समश्नते
17	13	,,	पचन्त्या	,,	पष्न्त्या
18	22	,,	कर्तव्यं	,,	कर्तब्यं
,,	22	,,	प्रवर्ते	,,	प्रयर्ते
20	41	,,	श्छिद्रप्रेक्षी	,,	श्छिद्रपेक्षी
21	48	,,	मिन्द्रियाण्यादौ	,,	मिन्द्रिवाण्यादौ
22	7	,,	अभ्युत्थान	,,	अभ्यत्थान
24	14	,,	ग्रासात्	,,	ग्रासान्

पृष्ठं	श्लोकः		शुद्धम्		अशुद्धम्
27	3	read	नित्य	for	निस्य
33	25	,,	चिन्तयेत्	,,	चितयेत्
,,	26	,,	ततस्ततौ	,,	ततस्तस्तौ
38	12	,,	सात्त्विका	,,	सात्विका
,,	19	,,	उदारा	,	उदाराः
34	32	,,	पापं	,,	पाशं
37	5	,,	महाबाहो	,,	महावाहो
41	1	,	प्रोक्त	,,	प्राक्त
51	4	,,	दुःखं	,	दुखं
,,	5	,,	पृथग्विधाः	,,	प्रथग्विधाः
52	16	,,	तिष्टसि	,	ष्टिसि
54	31	,,	जाह्नवी	,,	जाह्नवा
,,	35	,,	मृतूनां	,,	मृतुनां
57	9	,,	चक्षुषा	,,	चक्षुसा
58	17	,,	तवादिं	,,	तवादि
,,	21	,,	द्भुतं	,,	द्भूतं
62	38	,,	युध्यस्व	,,	युद्धयस्व
66	59	,,	जनार्दन	,,	जनर्दन
69	17	,,	द्वेष्टि	,,	द्वेष्ठि
73	23	,,	प्रशासितारं	,,	प्रशातितारं
77	23	,,	वो ज्ञस्ति	,,	वोऽज्ञस्ति
80	8	,,	यद्गत्वा न	,,	यद्गत्वा व
,,	10	,,	गन्धानिवा	,,	गन्धावा

पृष्ठं	श्लोकः		शुद्धम्		अशुद्धम्
80	11	read	अधिष्ठाय	for	अधिष्ठाय
81	17	,,	छेद्विदेव	,,	छेयविदेव
82	22	,,	पुरुषोत्तमः	,,	पुरुषोत्तमम्
84	10	,,	दुष्पूरं	,,	दूष्पूरं
85	19	,,	मशुभास्वा	,	मशुभाष्वा
87	17	,,	नरैः	,,	नरंः
88	21	,,	प्रत्युपकारार्थं	,,	प्रत्यपकारार्थं
93	32	,,	तमसोन्विता	,,	तमसान्विता
94	43	,,	स्वभावजं	,,	स्वभाबजं
96	67	,,	मोक्षयिष्यामि	,,	मोक्षयिष्यामि
97	69	,,	धास्यति	,,	धाष्यति
98	78	,,	मद्भुतम्	,,	मद्भूतम्
98	79	,,	त्यद्भुतं	,,	त्यद्भूतं

———:o:———

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः १ ॥

ॐ नमः ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री शारदायै नमः ॥
श्री ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेभ्यो नमः ॥
अथ श्री भगवद् गीताप्रारंभः ॥ ॐ नमः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सर्वक्षत्रसमागमे ॥
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥
पश्यतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपः शल्यो जयद्रथः ॥
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥८॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥
नानाशस्त्रप्रहरणा नानायुद्धविशारदाः ॥९॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥
अयनेषु तु सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥
तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥
ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवाऽऽनकगोमुखाः ॥
सहसैवाऽभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥
पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥
अनन्तविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

पांचालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च पंच च ॥
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोऽभ्यनुनादयन् ॥१९॥
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥२०॥
उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥२२॥
योत्स्यमानानवेक्षेहं य एतेऽत्र समागताः ॥
धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥
एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥
उभयोः सेनयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान् कुरूनिति ॥२५॥
तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ॥
आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥
श्वसुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥२६॥
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥
कृपया परयाऽऽविष्टः सीदमानोऽब्रवीदिदम् ॥२७॥

दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् ॥
सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥२८॥
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक् चैव परिदह्यते ॥२९॥
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥३०॥
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वाऽऽहवे स्वबान्धवान् ॥
न कांक्षे विजयं कृष्ण न राज्यं न सुखानि च ॥३१॥
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥३२॥
त एवेमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥३३॥
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥३४॥
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते ॥
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥३५॥
पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबांधवान् ॥
स्वजनान्हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३६॥
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३७॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ॥

कुलक्षयकृतं दोषं संपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३८॥
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥३९॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४०॥
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥४१॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४२॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४३॥
अहो वत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥
यद्राज्यसुखलोभेन स्वजनान्हन्तुमुद्यताः ॥४४॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४५॥
एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये शोकसंविग्नमानसः ॥
उत्सृज्य सशरं चापं रथोपस्थ उपाविशत् ॥४६॥

इती श्री भगवद्गीतायां प्रथमोध्यायः ॥१॥

। धृतराष्ट्रस्य १, संजयस्य ४५ मिलित्वा आदितः श्लोकाः ४६ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥
सीदमानमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

श्री भगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥
मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥३॥

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पुजार्हावरिसूदन ॥४॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयस्करं भैक्ष्यमपीह लोके ॥
न त्वर्थकामास्तु गुरून्निहत्य
भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥

यानेव हत्वा न न जिजीविषाम-
स्ते नः स्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वा धर्मसम्मूढचेताः ॥
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥
नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यः शोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

संजय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ॥
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥
सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ॥१०॥

श्री भगवानुवाच

त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा
विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः ॥
कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धू-
नभिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ॥११॥
अशोच्याननुशोचंस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिभाषसे ॥
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पण्डिताः ॥१२॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नामी जनाधिपाः ॥
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमितःपरम् ॥१३॥
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१४॥
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१५॥
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१६॥
नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः ॥
उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१७॥
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१८॥
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः॥१९॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥२०॥
य येनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥
उभौ तौ न विजानितो नाऽयं हन्ति न हन्यते॥२१॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२२॥

वेदाऽविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥
कथं स पुरुषः पार्थ हन्यते हन्ति वा कथम् ॥२३॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२४॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥२५॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ॥
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२६॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२७॥
अथवैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२८॥
जातस्य हि ध्रुवं मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२९॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥३०॥

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥३१॥
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ॥
तस्मात् सर्वाणि भूतानि नात्र शोचितुमर्हसि ॥३२॥
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि
धर्माद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३३॥
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥३४॥
अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥३५॥
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ॥
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३६॥
भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ॥
एषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्॥३७॥
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाऽहिताः ॥
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्॥३८॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३९॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥४०॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥४१॥
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न दृश्यते ॥
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४२॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैव कुरुनन्दन ॥
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४३॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ॥
वेदवादपराः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४४॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः ॥
क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतीः प्रति ॥४५॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४६॥
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४७॥
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ॥
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४८॥
कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥४९॥
योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ॥
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥५०॥

यस्य सर्वे समारंभा निराशीर्बन्धनास्त्विह ॥
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥५१॥
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ॥
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥५२॥
बुद्धियुक्तो जहातीमे उभे सुकृतदुष्कृते ॥
तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५३॥
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥
कर्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५४॥
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५५॥
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५६॥

अर्जुन उवाच

स्थिरप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥
स्थिरधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेच्च किम् ॥५७॥

श्रीकृष्ण उवाच

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५८॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥
वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥५९॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥
नाभिनन्दति न द्वेष्टि स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते ॥६०॥
यदा संहरते चायं कूर्मोङ्गानीव सर्वशः ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते ॥६१॥
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥
रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥६२॥
यत्तस्याऽपि हि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६३॥
तानि संयम्य मनसा युक्त आसीत मत्परः ॥
वशे हि यस्येन्द्रियाणि स्थिरप्रज्ञः स उच्यते ॥६४॥
ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६५॥
क्रोधाद्भवति संमोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥६६॥
रागद्वेषविमुक्तस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६७॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६८॥
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६९॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥७०॥
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता ७१
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥
यस्यां जाग्रति भूतानि सा रात्रिः पश्यतो मुनेः७२

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७३॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ॥
विजानतामविज्ञातं विज्ञातमविजानताम् ॥७४॥
प्रतिबोधेन तद् ब्रह्म विदित्वा लभ्यतेऽमृतम् ॥
ब्रह्म लब्ध्वा नैव किंचिल्लब्धव्यमवशिष्यते ॥७५॥
ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मलाभ एकमेव द्विधोदितम् ॥
ज्ञात्वा लब्ध्वाथवा ह्येतत् शांतिमाप्नोति शाश्वतीम्७६
विहाय कामान् यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ॥
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७७॥
यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा यस्य हृदि स्थिताः ॥
स भवत्यमृतो मर्त्यो ब्रह्म चात्र समश्नुते ॥७८॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ॥
स भवत्यमृतो मर्त्य एतावदनुशासनम् ॥७९॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥८०॥
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥
स्थित्वास्यामन्तकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥८१॥

। अस्मिन्नध्याये संजयोक्ताः ३, अर्जुनोक्ताः ५, श्रीकृष्णोक्ताः ७३ श्लोकाः मिलित्वा ८१ ।

——:०:——

आदितः

श्रीकृष्णस्य ७३ । संजयस्य ४८ ।

अर्जुनस्य ५ । धृतराष्ट्रस्य १ ।

मिलित्वा श्लोकाः १२७ ।

इती श्री भगवद्गीतायां द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥
तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

श्री भगवानुवाच

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥
न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥
न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ॥
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्मज्यायो ह्यकर्मणः ॥
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ॥
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥९॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥
देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ॥
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥
इष्टान्कामान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥
तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥१२॥
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाऽकृतेनेह कश्चन ॥
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥
नानवाप्तमवाप्तव्यं प्रवर्तेऽथच कर्मणि ॥२२॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥
मम वर्त्मानुवर्तेरन् मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ॥
योजयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि भागशः ॥
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥
गुणा गुणार्थे वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥२९॥
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥
ये मे मतमिदं नित्यमनुवर्तन्ति मानवाः ॥
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥३१॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुऽवर्तन्ति मे मतम् ॥
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विनष्टान् विद्ध्यचेतसः ॥३२॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥३५॥

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥
अनिच्छमानोऽपि बलादाक्रम्येव नियोजितः ॥३६॥
भवस्यैव कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ॥

किमात्मा कः किमाचारस्तन्ममाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ॥३७॥

श्री भगवानुवाच

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ॥
सुखतंत्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥३८॥
कामक्रोधमयो घोरः स्तंभहर्षसमुद्भवः ॥
अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥३९॥
हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ॥
भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ॥४०॥
स एव कलुषः क्षुद्रश्छिद्रपेक्षी धनंजय ॥
रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः ॥४१॥
काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥४२॥
धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ॥
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनाऽयमावृतः ॥४३॥
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरणानलेन च ॥४४॥
इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनाम् ॥४५॥
इन्द्रियेभ्यः परं चेतः चेतसः सत्त्वमुत्तमम् ॥
सत्त्वात्परं महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥४६॥

अव्यक्तात्तु परं ब्रह्म व्यापकं चाप्यलिंगकम् ॥
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जीवो ह्यमृतत्वं च गच्छति ॥४७॥
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४८॥
इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यौ ॥
पृथगुत्पद्यमानानां ज्ञात्वा धीरो न शोचति ॥४९॥
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेर्यः परतस्तु सः ॥५०॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ॥
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥५१॥

इती श्री भगवद्गीतायां तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

। अस्मिन्नध्याये अर्जुनोक्ताः ४, श्रीकृष्णोक्ताः ४७ श्लोकाः मिलित्वा ५१ ।

—:o:—

आदितः

श्रीकृष्णस्य १२० । संजयस्य ४८ ।

अर्जुनस्य ९ । धृतराष्ट्रस्य १ ।

मिलित्वा श्लोकाः १७८ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

श्री भगवानुवाच

एवं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥
एवं परंपराख्यातमिमं राजर्षयो विदुः ॥
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

श्री भगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥८॥
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मद्व्यपाश्रयाः ॥
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥
कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ॥
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागतः ॥
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कामः फलेष्वपि ॥
इति मां योभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥
किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥१६॥
कर्मणोपि हि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ॥
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥
यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥
त्यक्त्वा कर्म फलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥२०॥
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥
यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ॥
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते॥२२॥
गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥
यज्ञायारभतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥
अहमन्नं सदान्नाद इति हि ब्रह्मवेदनम् ॥
ब्रह्मविद् ग्रसति ग्रासात्सर्वं ब्रह्मात्मनैव हि ॥२४॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥२५॥
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः समुपासते ॥
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२६॥
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥
शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२७॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२८॥
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२९॥
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ॥
प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणाः ॥
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥३०॥
सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥
नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२
श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ॥
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ॥
येन भूतान्यशेषाणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥
अपि चेदसि पापिभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥३६॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥
नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥
ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥४१॥
यथा रविः सर्वरसान्प्रभुंक्ते हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः ॥
तथैव योगी विषयान्प्रभुंक्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः ४२
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ॥
छित्वैवं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४३॥

इती श्री भगवद्गीतायां चतुर्थोध्यायः ॥४॥

। अस्मिन्नध्याये अर्जुनोक्तः श्लोकः १ । श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः ४२ ।
मिळित्वा ४३ ।

आदितः

श्रीकृष्णस्य १६२ । संजयस्य ४८ ।
अर्जुनस्य १० । धृतराष्ट्रस्य १ ।
मिळित्वा श्लोकाः २२१ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ पंचमोऽध्यायः ५ ॥

अर्जुन उवाच

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि विनिश्चितम् ॥१॥

श्री भगवानुवाच

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधाद् विमुच्यते ॥३॥
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोः फलमश्नुते ॥४॥
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरनुगम्यते ॥
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन्स्वपन्श्वसन्।८।
प्रलपन् विलपन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥
कायेन मनसा बुद्धया केवलैरिन्द्रियैरपि ॥
योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मसिद्धये ॥११॥
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥१२॥
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ॥
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जन्तवः ॥१५॥
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥
तेषामादित्य ज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१

स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्स्पृशंतोऽपि स्वकर्मणि ॥
सक्ता अपि न सज्जन्ति पंके रविकरा इव ॥१८॥
विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१९॥
इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः २०
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नो द्वेष्टि प्राप्य चाप्रियम् ॥
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥२१॥
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यः सुखम् ॥
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमव्ययमश्नुते ॥२२॥
ये हि संसर्गजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२३॥
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ॥
कामक्रोधोद्भवं वेगं स योगी स सुखी मतः ॥२४॥
अन्तःसुखोन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ॥
स पार्थ परमं योगं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥२५॥
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२६॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२७॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ॥
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥२८॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२९॥
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥३०॥

इती श्री भगवद्गीतायां पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

। अस्मिन्नध्याये अर्जुनोक्तः श्लोकः १ । श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः २९ ।
मिलित्वा ३० ।

——:o:——

आदितः

श्रीकृष्णस्य १९१ । संजयस्य ४८ ।
अर्जुनस्य ११ । धृतराष्ट्रस्य १ ।
मिलित्वा श्लोकाः २५१ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ षष्ठोऽध्याय: ६ ॥

श्री भगवानुवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः॥१॥
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ॥
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ॥
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥
जितात्मनः प्रशान्तस्य परात्मसु समा मतिः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ॥
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥८॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥
योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥
समकायशिरोग्रीवं धारयन्नचलः स्थितः ॥
संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥
प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥
मनः संयम्य मच्चितो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥
युंजन्नेवं सदात्मानं मद्भक्तो नान्यमानसः ॥
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥
योगोस्ति नैवात्यशतो न चैकान्तमनश्नतः ॥
न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजागरतोऽर्जुन ॥१६॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ॥
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनि ॥१९॥
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवनात् ॥
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥
सुखमात्यंतिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥२३॥
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥
शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चितयेत् ॥२५॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ॥
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥
प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनः सुखमुत्तमम् ॥
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥
सुखेन ब्रह्मसंयोगमत्यन्तमधिगच्छति ॥२८॥

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्मृतः ॥
स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निः स चन्द्रमाः ॥२९॥
स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ॥
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये ॥३०॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥
संपश्यन् ब्रह्मपरमं याति नान्येन हेतुना ॥३१॥
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥
आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ॥
ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पूरुषः ॥३२॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३३॥
यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ॥
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥३४॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥
सर्वथा वर्तमानोपि स योगी मयि वर्तते ॥३५॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३६॥

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥
एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३७॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ॥
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३८॥
श्री भगवानुवाच
असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३९॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥४०॥
अर्जुन उवाच
अयतः श्रद्धयोपेतो योगाचलितमानसः ॥
लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ॥४१॥
अनेकचित्तोऽविभ्रान्तो मोहस्यैव वशंगतः ॥
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥४२॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्र इव नश्यति ॥
अप्रतिष्ठो महाबाहो विनाशं वाऽधिगच्छति ॥४३॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥४४॥
श्री भगवानुवाच
पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥
नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं जातु गच्छति ॥४५॥

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४६॥
अथवा योगिनामेव जायते धीमतां कुले ॥
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४७॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥
ततो भूयोपि यतते सिद्धये कुरुनन्दन ॥४८॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सन् ॥
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४९॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥५०॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यश्च मतोऽधिकः ॥
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥५१॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥५२॥

इति श्रीभगवद्गीतायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ता श्लोकाः ४६ । अर्जुनोक्ताः श्लोकाः ६ ।
मिलित्वा ५२ ।

आदितः

श्रीकृष्णोक्ताः २३७ । संजयोक्ताः ४८ ।
अर्जुनोक्ताः १७ । धृतराष्ट्रोक्तः १ ।
मिलित्वा ३०३ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ७ ॥

श्री भगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रितः ॥
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥
ज्ञानं तेहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥
यज्ज्ञात्वा न पुनः किंचिज् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥
अहंकारं इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रलयः प्रभवस्तथा ॥६॥
मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय ॥
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥
रसोहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

पुण्यः पृथिव्यां गन्धोऽस्मि तेजश्चास्मि विभावसौ ॥
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ॥
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥
ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥
मत्त एवेह तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः ॥
आस्थितः स हि युक्तात्मा ममेवाऽनुत्तमां गतिम् ॥१८॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥
तस्य तस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् ॥२२॥
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥
देवान्देवयजो यान्ति सिद्धान्यान्ति सिद्धव्रताः ॥२३॥
यक्षान्विद्याधरान्यान्ति गन्धर्वांस्तत्परायणाः ॥
भूतान्भूतयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२४॥
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२५॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२६॥
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥
भविष्यन्ति च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२७॥
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥२८॥

येषां त्वंतं गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२९॥
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥३०॥
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३१॥

इति श्री भगवद्गीतायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः ३१ ।

मिलित्वा ३१ ।

——:o:——

आदितः

श्रीकृष्णस्य २६८ । संजयस्य ४८ ।

अर्जुनस्य १७ । धृतराष्ट्रस्य १ ।

मिलित्वा श्लोकाः ३३४ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ अष्टमोऽध्याय: ८ ॥

अर्जुन उवाच

किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥
अधियज्ञ: कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥
प्रयाणकालेऽपि कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभि: ॥२॥

श्री भगवानुवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥
भूतभावोद्भवकरो विसर्ग: कर्मसंज्ञितम् ॥३॥
अधिभूतं क्षरो भाव: पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥
य: प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशय: ॥५॥
यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित: ॥६॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥७॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रे ॥
गच्छन्त्यस्तं नामरूपे विहाय ॥
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः ॥
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥९॥

कविं पुराणमनुशासितारमणो-
रणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥१०॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युतो योगबलेन चैव ॥
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥११॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेणाऽभिधास्ये ॥१२॥

यच्च वाचा नाभ्युदितमभ्युद्यते च येन वाक् ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥१३॥

मनुते यन्न मनसा येनाहुश्च मनोमतम् ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥१४॥
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यंति ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥१५॥
शृणोति यन्न श्रोत्रेण येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥१६॥
प्राणीति यन्न प्राणेन प्राणः प्राणीयते यतः ॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥१७॥
एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतदेवामृतं परम् ॥
एतदेवाव्ययं ज्ञात्वा यो यदिच्छेत्तदाप्नुयात् ॥१८॥
एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परम् ॥
एतदालंबनं ज्ञात्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१९॥
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥२०॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥२१॥
तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणो वाङ् मनश्च सः ॥
तत्सत्यममृतं चैव तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२२॥
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥२३॥

धनुर्गृहीत्वैवमिदं महास्त्रं
शरं ह्युपासानिशितं विधाय ॥
आयम्य तद्भागवतेन धीरो
लक्ष्यं तदेवाक्षरमित्यवेहि ॥२४॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य देहिनः ॥२५॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥२६॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥२७॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यै ब्रह्मणो विदुः ॥
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥२८॥

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ॥
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥२९॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥३०॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्ताऽव्यक्तः सनातनः ॥
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥३१॥

अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥३२॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥
यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ॥३३॥
यस्यान्तःस्थानि भूतानि यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥३४॥
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥३५॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥३६॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥३७॥
शुक्लकृष्णगती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥
अनयोर्यात्यनावृत्तिमेकयाऽऽवर्ततेऽन्यया ॥३८॥
नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥३९॥
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चा-
द्यम् ॥४०॥

इति श्री भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

। अस्मिन्नध्याये अर्जुनोक्तौ श्लोकौ २ । श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः ३८ । मिलित्वा ४० ।

आदितः

। श्रीकृष्णस्य ३०६ । संजयस्य ४८ । अर्जुनस्य १९ । धृतराष्ट्रस्य १ । मिलित्वा श्लोकाः ३७४ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ नवमोऽध्यायः ९ ॥

श्री भगवानुवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥
एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ॥
भूतप्रकृतिमास्थाय सह चैव विनैव च ॥७॥
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामकीम् ॥
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥८॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥
भूतग्राममिदं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥९॥
न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनञ्जय ॥
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥१०॥
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥११॥
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥१२॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥
आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१३॥
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१४॥
सततं कीर्तयन्तश्च यजन्तश्च दृढव्रताः ॥
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१५॥
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१६॥
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ॥
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१७॥
पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥
वेद्यं पवित्रमोङ्कारोऽथर्व ऋक् साम वै यजुः ॥१८॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१९॥
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥२०॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥२१॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२२॥

अनन्याश्च विरक्ता मां ये जनाः पर्युपासते ॥
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२३॥
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्ते विधिपूर्वकम् ॥२४॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२५॥
यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ॥
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २६

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२७॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२८॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२९॥

अचिंत्यमव्यक्तमनंतरूपं
शिवं प्रशांतममृतं ब्रह्मयोनिम् ॥
तमादिमध्यांतविहीनमेकं
विभुं चिदानंदमरूपमद्भूतम् ॥३०॥
उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशांतम् ॥
हृत्पुंडरीके विरजं विशुद्धं
संचिंतयेद् ब्रह्मरूपं विशोकम् ॥३१॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ३२
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३३॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ॥
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मद् भक्तः प्रणश्यति ॥३४॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥३५॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३६॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३७॥

इति श्री भगवद्गीतायां नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः ३७ ।

मिलित्वा ३७ ।

——:०:——

आदितः

श्रीकृष्णस्य ३४३ । संजयस्य ४८ ।

अर्जुनस्य १९ । धृतराष्ट्रस्य १ ।

मिलित्वा श्लोकाः ४११ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ दशमोऽध्यायः १० ॥

श्री भगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥
यत्तेऽहं प्रियमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥
सुखं दुखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव प्रथग्विधाः ॥५॥
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः॥६॥
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥
अयं सर्वस्य प्रभव इतः सर्वं प्रवर्तते ॥
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

मच्चिता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ॥
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि माम् ॥१३॥
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा महर्षयः ॥१४॥
स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥
वक्तुमर्हस्यशेषेण विभूतीरात्मनः शुभाः ॥
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वामहं परिचिन्तयन् ॥
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥
भूयः कथय तृप्तिर्हि श्रृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

श्री भगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः ॥
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ॥
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

वेदानां सामवेदोऽहं देवानामस्मि वासवः ॥
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामप्येकमक्षरम् ॥
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥
ऐरावणं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥
प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जान्हवी ॥३१॥
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ॥
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतुनां कुसुमाकरः ॥३५॥
द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ॥
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥
नान्तोऽस्ति शुभदिव्यानां विभूतीनां परन्तप ॥
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥
तत्तदेवावगच्छेस्त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥४१॥
अथवा बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ॥
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

इति श्रीभगवद्गीतायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः ३५ । अर्जुनोक्ताः श्लोकाः ७ ।
मिलित्वा ४२ ।

आदितः

श्रीकृष्णोक्ताः ३७८ । संजयोक्ताः ४८ ।
अर्जुनोक्ताः २६ । धृतराष्ट्रोक्तः १ ।
मिलित्वा ४५३ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ११ ॥

सञ्जय उवाच
श्रुत्वा श्रीकृष्णवचनं राजन्पार्थोऽब्रवीत्तदा ॥
मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥१॥
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥२॥
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥
एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥३॥
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥४॥
योगीश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्
श्रुत्वा पार्थवचः प्राह भगवान्भक्तवत्सलः ॥५॥
श्री भगवानुवाच
पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥६॥
पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि पाण्डव ॥७॥
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥८॥

न तु मां शक्यसि द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुसा ॥
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥९॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगीश्वरो हरिः ॥
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥१०॥
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भूतदर्शनम् ॥
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥११॥
दिव्यमालांबरधरं दिव्यगन्धालेपनम् ॥
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥१२॥
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१३॥
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१४॥
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ॥
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥१५॥

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ॥
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१६॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ॥
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥१७॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ॥
पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१८॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१९॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥
पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥२०॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥
दृष्ट्वाऽद्भूतं रूपमुग्रं तवेदग्
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२१॥

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥
स्वस्तीति चोक्त्वैव महर्षिसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २२
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२३॥
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२४॥
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥
दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२५॥
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ॥
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२६॥

अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वैः सहैवाऽवनिपालसङ्घैः ॥
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२७॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२८॥

नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना
विशंति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ॥
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः
शस्त्रैः कृत्ता विविधैः सर्व एव ॥२९॥

त्वत्तेजसा विहता नूनमेव
तथा हीमे त्वच्छरीरप्रविष्टाः ॥३०॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ॥
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ॥३१॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥३२॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ॥
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णोः ॥३३॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३४॥

श्री भगवानुवाच

नारायणोऽहं पुरुषः शिवोहं
ब्रह्माऽहमस्मि सकलोहमस्मि ॥
पूर्णोऽहमीशश्च पुरातनोहं
हिरण्मयो ज्ञानरूपोऽहमस्मि ॥३५॥

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो
लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३६॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३७॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि वीरयोधान् ॥
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युद्धयस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३८॥

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ॥
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३९॥

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥४०॥

कस्माच्च ते न नमेयुर्महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥

अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तः परं यत् ॥४१॥
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥
वेत्तासि वेद्यं परमं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥४२॥
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥
अनादिमानप्रतिमप्रभावः
सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ॥४३॥
नमोनमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमोनमस्ते ॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥४४॥
नहि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव
लोकत्रये दृश्यतेऽचिंत्यकर्मा ॥
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
व्याप्नोषि सर्वं च ततोऽसि सर्वः ॥४५॥
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥

अजानता महिमानं तवेमं
मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥४६॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ॥
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४७॥
पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य विश्वस्य गुरुर्गरीयान्
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥४८॥
तस्मात् प्रणम्य प्रणिधायकायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ॥
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियस्यार्हसि देव सोढुम् ॥४९॥
दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि
पूर्वाणि पूर्वा ऋषयः स्मरन्ति ॥
नान्योस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको
धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥५०॥
तवाद्भुतं किं नु भवेदसह्यं
किंवा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ॥

कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै
विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥५१॥

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते
कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ॥
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धेः ॥५२॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥५३॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥
तेनैव रूपेण भुजद्वयेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥५४॥

श्री भगवानुवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥५५॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥
एवंरूपं शक्यमहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥५६॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ॥
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥५७॥

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५८॥

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिगतः ॥५९॥

श्री भगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥६०॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥६१॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविधोऽर्जुन ॥
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥६२॥
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ॥
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥६३॥
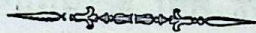
इति श्रीभगवद्गीतायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः १५ । अर्जुनोक्ताः श्लोकाः ३५ ।
संजयोक्ताः १३ मिलित्वा ६३ ।

आदितः

श्रीकृष्णोक्ताः ३९३ । संजयोक्ताः ६१ ।
अर्जुनोक्ताः ६१ । धृतराष्ट्रोक्तः १ ।
मिलित्वा ५१६ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

अर्जुम उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

श्री भगवानुवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं मामुपासते ॥
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥
ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषां सर्वत्राऽव्यक्तचेतसाम् ॥
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥
निवसिष्यसि मय्येव योगमुत्तममास्थितः ॥८॥
अथावेशयितुं चित्तं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥९॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमास्थितः ॥
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिर्निरंतरा ॥१२॥
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥
हर्षमन्युभयक्रोधैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥
सर्वारंभफलत्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥
शुभाशुभफलत्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥१७॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥१८॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥१९॥
ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥
श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्री भगवद्गीतायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः १९ । अर्जुनोक्तः श्लोकः १ ।
मिलित्वा २० ।

——:o:——

आदितः

श्रीकृष्णस्य ४१२ । संजयस्य ६१ ।
अर्जुनस्य ६२ । धृतराष्ट्रस्य १ ।
मिलित्वा श्लोकाः ५३६ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

श्री भगवानुवाच

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥
एतत्ते कथयिष्यामि ज्ञानं ज्ञेयं च भारत ॥१॥
इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥२॥
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ॥
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥४॥
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम् ॥५॥
महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥६॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥७॥
अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥८॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ॥
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥९॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ॥
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥१०॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥११॥
अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥१२॥
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१३॥
सर्वतः पाणिपादांतं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१४॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१५॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१६॥
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१७॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं सर्वस्य हृदि वेष्टितम् ॥१८॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥
मद्भक्त एतद् विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥
प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ॥
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥२०॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२२॥
प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ॥
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं जानीयात्पुरुषं परम् ॥२३॥
उपद्रष्टाऽनुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥२४॥
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२५॥
ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ॥
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२६॥
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ॥
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२७॥
यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२८॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२९॥
समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ३०
प्रकृत्यैव हि कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥३१॥
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३२॥
अनादित्वान्निर्मलत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ॥
शरीरेस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३३॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥
सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३४॥
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३५॥
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३६॥

इति श्री भगवद्गीतायां त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः ३६ । मिलित्वा ३६ ।

आदितः

। श्रीकृष्णस्य ४४८ । संजयस्य ६१ । अर्जुनस्य ६२ ।
धृतराष्ट्रस्य १ । मिलित्वा श्लोकाः ५७२ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

श्री भगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथंति च ॥२॥
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवंति याः ॥
तासां ब्रह्ममहद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥६॥
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भारत वर्धते ॥
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ॥
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१२॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥१४॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥
तथा तमसि लीनास्तु मूढयोनिषु जायते ॥१५॥
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥
सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥
प्रमादमोहौ जायेते तमसोऽज्ञानमेव च ॥१७॥
ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वेन मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

अर्जुन उवाच

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥२१॥

श्री भगवानुवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ॥
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽज्ञस्तिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

समदुःखसुखस्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥
सर्वारंभफलत्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥
स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ॥
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्री भगवद्गीतायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः २६ । अर्जुनोक्तः श्लोकः १ ।
मिलित्वा २७ ।

——:o:——

आदितः

श्रीकृष्णस्य ४७४ । संजयस्य ६१ ।
अर्जुनस्य ६३ । धृतराष्ट्रस्य १ ।
मिलित्वा श्लोकाः ५९९ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ पंचदशोऽध्यायः १५ ॥

श्री भगवानुवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृता यस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसंगशस्त्रेण शितेन छित्वा ॥३॥

ततः परं तत्पदं मार्गितव्यं
यस्मिन् गते न निवर्तंत भूयः ॥
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः
कृतात्मानो वीतरागाः प्रशांताः ॥

ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य वीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशंति ॥५॥
निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनिष्ठा विनिवृत्तकामाः ॥
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥६॥
वेदांतविज्ञानविनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगेन च शुद्धसत्त्वाः ॥
ते ब्रह्मलोके च परांतकाले
परामृताः परिमुच्यंति दुःखात् ॥७॥
न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ॥
यद्गत्वा व निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥८॥
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥९॥
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥
गृहीत्वा तानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥१०॥
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥११॥
उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ॥
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१२॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥१३॥
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१४॥
मामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१५॥
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः ॥
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१६॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१७॥

न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो
न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥
न भूमिरापो मम वह्निरस्ति
न चानिलो मेस्ति न चाम्बरं च ॥१८॥

एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥
समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥१९॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥२०॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥२१॥
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमम् ॥२२॥
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥२३॥
इति गुह्यतमं शास्त्रं मया प्रोक्तं तवाऽनघ ॥
एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२४॥

इति श्रीभगवद्गीतायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः २४ ।

मिलित्वा २४ ।

आदितः

श्रीकृष्णोक्ताः ४९८ । संजयोक्ताः ६१ ।

अर्जुनोक्ताः ६३ । धृतराष्ट्रोक्तः १ ।

मिलित्वा ६२३ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ षोडशोऽध्यायः १६ ॥

श्री भगवानुवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ॥
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ॥
असद्ग्रहाश्रिताः क्रूराः प्रचरन्त्यशुचिव्रताः ॥१०॥
चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥
ईहन्ते कामलोभार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥
ईश्वरोऽहमहं योगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥१४॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योस्ति सदृशो मया ॥
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहस्यैव वशंगताः ॥
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरयेऽशुचौ ॥१६॥
आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाऽविधिपूर्वकम् ॥१७॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत्॥२१॥
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याऽकार्यव्यवस्थितौ ॥
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्री भगवद्गीतायां षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः २४ । मिलित्वा २४ ।

आदितः

। श्रीकृष्णस्य ५२२ । संजयस्य ६१ । अर्जुनस्य ६३ ।

धृतराष्ट्रस्य १ । मिलित्वा श्लोकाः ६४७ ।

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ सप्तदशोऽध्याय: १७ ॥

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

श्री भगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ताः शृणु॥२॥
स-त्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥
यजन्ते सा-त्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥
भूत-प्रेत-पिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतनम् ॥
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

आयुः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८
कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकाऽऽमयप्रदाः ॥९॥
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥
अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥
अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ॥
इज्यते विद्धि तं यज्ञं राजसं चलमध्रुवम् ॥१२॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ॥
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ॥
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ॥
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ॥
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामससमुदाहृतम् ॥१९॥
दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्॥२०॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥
दीयते च परिक्लिष्टं तद् राजसमिति स्मृतम् ॥२१॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामससमुदाहृतम् ॥२२॥
ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥
ब्रह्मणा तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता पुरा ॥२३॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥२५॥
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ गीयते ॥२६॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्री भगवद्गीतायां सप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥

। अस्मिन्नध्याये श्रीकृष्णोक्ताः श्लोकाः २७ । अर्जुनोक्तः श्लोकः १ ।
मिलित्वा २८ ।

——:०:——

आदितः

श्रीकृष्णस्य ५४९ । संजयस्य ६१ ।

अर्जुनस्य ६४ । धृतराष्ट्रस्य १ ।

मिलित्वा श्लोकाः ६७५ ।

——:(०):——

॥ श्रीमद् भगवद् गीता ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

अर्जुन उवाच

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम ॥
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

श्री भगवानुवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥
एतान्यपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥
नियतस्य च संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

दुःखमित्येव यः कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ॥
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥९॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्॥१२॥
पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्॥१३॥
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥१४॥
शरीरवाङ्मनोभिर्हि यत्कर्मारभतेऽर्जुन ॥
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्च ते तस्य हेतवः ॥१५॥
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥
हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥१८॥
ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ॥
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्राजसमिति स्मृतम् ॥२१॥
यदकृत्स्नविदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ॥
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥
नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ॥
क्रियते क्लेशबहुलं तद्राजसमिति स्मृतम् ॥२४॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ॥
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ॥
विषादी दीर्घसूत्रश्च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥२९॥
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥३०॥
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥
यथावन्नाभिजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽन्विता ॥
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा तामसी मता ॥३२॥
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ॥
योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥
प्रसङ्गेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥
सुखं त्विदानीं शृणु मे त्रिविधं भरतवर्षभ ॥
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥
यत्तदात्वे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥
तत्सुखं सात्त्विकं विद्यादात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥
परिणामे विषमिव तद् राजसमिति स्मृतम् ॥३८॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ॥
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ॥
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ॥
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥
कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥
पर्युत्थानात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ॥
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥४७॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४८॥
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४९॥
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥५०॥
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति तन्निबोध मे ॥
समासेन तु कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५१॥
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ॥
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५२॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५३॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५४॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न हृष्यति ॥
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५५॥
भक्त्या मामभिजानाति योऽहं यश्चास्मि तत्त्वतः ॥
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५६॥
सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५७॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥
बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५८॥
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५९॥
यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥
मिथ्यैवाध्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥६०॥
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि सन् ॥६१॥
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देश वसतेऽर्जुन ॥
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६२॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६३॥
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥
विमृश्यैतदशेषेण यदिच्छसि तथा कुरु ॥६४॥
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६५॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६६॥
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६७॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥
न चाऽशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६८॥
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥
भक्तिं मयि परां कृत्वा स मामेष्यत्यसंशयम् ॥६९॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥७०॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७१॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७२॥
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते धनञ्जय ॥७३॥

सञ्जय उवाच ।

राजन्भगवतो वाक्यं निगमागमगर्भितम् ॥
निशम्य स्वस्थमनसा प्रहोवोचदथार्जुनः ॥७४॥
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ॥
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥७५॥
इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७६॥